

Міністерство освіти і науки України
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра англійської філології і філософії мови

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

АСОЦІАТИВНІ СЛОВНИКИ ЯК ЗАСОБИ ВИВЧЕННЯ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ ТА АМЕРИКАНЦІВ

Студентки групи МЛа 57-21
факультету германської філології і перекладу
заочної форми навчання
зі спеціальності:

035 Філологія, германські мови та літератури
(переклад включно) перша – англійська

Литвин Анастасії Олександрівни

Науковий керівник
кандидат філологічних наук,
доцент, професор кафедри

Терехова Д.І.

Допущена до захисту

«_____» _____ року

Завідувач кафедри

_____ доц. Гнезділова Я.В.

(підпис) (ПІБ)

Національна шкала _____

Кількість балів: _____

Оцінка ЄКТС ____

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kyiv National Linguistic University
Department of English Philology and Philosophy of Language

Master's Qualification Paper

**ASSOCIATIVE DICTIONARIES IN UKRAINIAN AND AMERICAN
LINGUISTIC CONSCIOUSNESS**

Anastasiia Lytvyn

Group Mla 57-21

Department of Germanic Philology
and Translation

Speciality 035 Philology

Research Adviser

Assoc. Prof. **D. I. Terekhova**

PhD (Linguistics)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНА БАЗА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ АСОЦІАТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ.....	9
1.1. Розуміння термінів "мова" та "свідомість".....	9
1.2. Мовна свідомість в етнопсихолінгвістиці.....	13
1.3. Асоціативний експеримент як метод дослідження мовної свідомості. Історія виникнення асоціативних словників.....	18
Висновки до розділу 1	31
РОЗДІЛ 2. АСОЦІАТИВНИЙ ТЕЗАУРУС ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗУМІННЯ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ	33
2.1. Пошук відмінностей між асоціативним та лексико-семантичними методами та їх місце у вивченні мовної свідомості.....	33
2.2. Зіставлення мовної свідомості українців та американців за матеріалами асоціативних словників та експериментів	38
2.3. Недоліки існуючих методів проведення асоціативного експерименту.....	52
Висновки до розділу 2.....	61
РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ НОВИХ МЕТОДІВ ТА ПРИВАБЛИВИХ ПРАКТИК УКЛАДАННЯ СЛОВНИКА.....	63
3.1 Технічна частина експерименту.....	63
3.2 Збір, аналіз та інтерпретація отриманих даних.....	63
3.3 Потенційне використання моделі для опису лінгвістичної картини американської та української мовної свідомості.....	65
3.4 Укладання асоціативних словників шляхом повторюваного асоціативного експерименту.....	74
Висновки до розділу 3.....	80
ВИСНОВКИ.....	82
RESUME.....	84

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	88
СПИСОК ДОВІДКОВИХ ДЖЕРЕЛ.....	94
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ.....	95

ВСТУП

У сучасній лінгвістичній теорії розглядати мову окремо від свідомості мовця – можна вважати завданням недоцільним. Якщо мовознавство ХХ століття звертало увагу на структурність і системність мови, то зараз перед нами постає завдання аналізу та дослідження семантичних основ мови та людської ментальності. Антропоцентричність, дискурсивність, культуроцентричність та інші принципи дослідження, які мають за центральну ідею необхідність цілісного бачення людини, виникли, на мою думку, у сприятливому середовищі сучасної зацікавленості людьми своєї причетності до культур та традицій – своїх і світу – а також пошуку національної ідентичності. Мова, таким чином, виступає не тільки засобом спілкування, а й має ключову роль у творенні та зміцненні національної держави, об'єднує населення країни.

Актуальність дослідження обумовлена можливістю досягти об'єктивного відображення зрізу людської свідомості. Порушення проблеми пізнання мовної свідомості, хоч і популярне в сучасних дослідженнях, все ще напряду залежить від його вектора та засобів. Наприклад, роль у змінненні мовної свідомості через вивчення нової мови вивчала у своїй роботі "Формування іншомовної свідомості в навчанні іноземної мови" Коваль І.В. (2019). Динаміку трансформації мовної свідомості в останні роки вивчали такі науковці як Загородня О. Ф. (2019), Гребінник Л.В. (2020), Терехова Д.І. (2018). Частими стають дослідження, спрямовані на дослідження окремих понять у мовній свідомості окремих груп людей, наприклад, Іванюк Г. І., Горошко О. І., Мельник І. С. (2020) досліджували психосемантичний зміст поняття "педагог" у мовній свідомості студентів педагогічних спеціальностей.

Отже, на часі пошук сучасних підходів до зіставного вивчення мовної свідомості представників різних етносів на основі удосконалення способів створення асоціативних словників.

Об'єктом дослідження є асоціативні словники української та англійської мов, а також результати асоціативного експерименту як відображення мовної свідомості.

Предметом дослідження є методи дослідження мовної свідомості.

Мета дослідження: зіставити фрагменти мовної свідомості українців та американців на основі укладених асоціативних словників.

Завдання, підпорядковані цій меті:

- 1) окреслити ключові поняття та методи дослідження у проблемі формування мовної свідомості;
- 2) зіставити мовну свідомість українців та американців за матеріалами асоціативних словників;
- 3) охарактеризувати недоліки існуючих методів проведення асоціативного експерименту;
- 4) запропонувати нові можливі рішення укладання асоціативних словників.

Методи дослідження: сукупність окремих загальнонаукових та спеціальних лінгвістичних.

Пошуковий метод використано для підбору існуючих асоціативних тезаурусів з подальшим їх аналізом та інтерпретацією.

Описовий метод в сукупності з прийомами класифікації та систематизації для вивчення основних понять теорії про мовну свідомість.

Використано **аналіз** для детального різнобічного вивчення питань мовної свідомості й виявлення "слабких місць" та **синтез** для дослідження мовної свідомості носіїв української та англійської мов, вивчення можливостей застосування існуючих технологічних рішень для утворення більш масштабних асоціативних вибірок.

Методи індукції та дедукції – для формулювання висновків за результатами експерименту.

Отримані результати проаналізовано за допомогою зіставного, структурного методів, методу асоціативного гештальту та статистичного аналізу.

Матеріалом дослідження послужили асоціативні словники "Славянский ассоциативный словарь" за авторством Н.В. Уфимцевої, Г.А. Черкасової, Ю.М. Караулового, Е.Ф. Тарасової (2004) та "English Small World of Words" (SWOW-EN) (De Deyne, S., Navarro, D. J., Perfors, A., Brysbaert, M., & Storms, G. 2018) а також результати асоціативних експериментів з робіт: "Асоціативне поле концепту війна у свідомості української молоді" Близнюк К.Р., Свідченко Р.О. (Близнюк, Свідченко, 2022), "Асоціативні поля суспільно-політичної лексики в мовній картині світу українців (комп'ютерне опрацювання результатів психолінгвістичного експерименту)" Загородня О.Ф. (Загородня, 2018).

Наукова новизна дослідження зумовлена використанням для вивчення мовної свідомості новітніх мовних моделей за відсутності та безпосередньої участі носія мови. Це допоможе дізнатися набагато більше про феномен, що вивчається, у тому числі про семантичне та інтердискурсивне значення, звернути детальну увагу на перелік більш маргінальних асоціативних відношень.

Практична значущість роботи полягає в тому, що її результати можуть бути використані в курсах загального мовознавства, лексикології, зокрема лексикографії, стилістики, лінгвокультурології, соціолінгвістики, психолінгвістики, етнолінгвістики тощо.

Апробацію результатів дослідження здійснено на двох міжнародних наукових конференціях: на Міжнародній науково-практичній відео-конференції "AD ORBEM PER LINGUAS. ДО СВІТУ ЧЕРЕЗ МОВИ" "Україна у транскультурному й мультимодальному світі" (25 травня 2022), КНЛУ, Київ, Україна; та The 8th International scientific and practical conference

"Modern research in world science" (October 29-31 2022) SPC "Sci-conf.com.ua", Львів, Україна.

Публікація. Основні тези кваліфікаційної роботи викладено у публікації: Сучасний підхід до вивчення мовної свідомості за матеріалами асоціативних словників // Modern research in world science. Proceedings of the 8th International scientific and practical conference. SPC "Sci-conf.com.ua". Lviv, Ukraine. 2022. Pp. 1184-1190. URL: <https://sci-conf.com.ua/viii-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferentsiya-modern-research-in-world-science-29-31-10-2022-lviv-ukrayina-arhiv/>

Структура дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел, який налічує 74 роботи, у тому числі 35 – англійською мовою. Загальний обсяг роботи – 95 сторінок.

У вступі подано актуальність теми кваліфікаційної роботи, визначено об'єкт і предмет дослідження, мету, завдання, зазначено матеріал і методи, розкрито новизну, теоретичне і практичне значення результатів, а також структуру роботи.

У першому розділі розглянуто сучасні підходи щодо репрезентації портрета представника певної лінгвокультури, здійснено загальну характеристику визначення мовної свідомості, розглянуто історію виникнення асоціативного експерименту та тезаурусів, їх роль в аналізі мовної свідомості.

Другий розділ присвячено формуванню та зіставленню образу сучасного українця й американця у мовній свідомості носіїв мови.

Третій розділ присвячено експериментальній методиці укладання асоціативних словників та формуванню образів сучасного американця та українця за результатами експерименту.

Кожен розділ завершується висновками, а робота в цілому – загальними висновками.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНА БАЗА ВИВЧЕННЯ АСОЦІАТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

1.1 Розуміння термінів "мова" та "свідомість"

Мова – це система звукових і графічних знаків, за допомогою яких люди як члени соціальної групи та учасники її культури самовиражаються. Але це не тільки засіб спілкування, а також інструмент за допомогою якого формується та виражається думка. Мова – це те, що робить нас людьми. Американські лінгвісти Бернارد Блох і Джордж Л. Трегер сформулювали таке визначення: "Мова – це система довільних голосових символів, за допомогою яких взаємодіє соціальна група"(Bloch B., Trager L. G., 1942: 5).

Як правило, системи комунікації визнаються різними мовами, якщо вони не можуть бути зрозумілими без спеціального вивчення обома сторонами, хоча точні межі взаємної зрозумілості важко окреслити і вони лежать у масштабі. Істотно різні системи спілкування, які можуть перешкоджати, але не заважати взаєморозумінню, називаються діалектами мови. Для того, щоб детально описати власне різні мовні моделі окремих людей, був придуманий термін ідіолект, що означає звички самовираження окремої людини (Gerard, 2010).

Корисним може бути звернутися до найвідомішого лінгвіста Ноама Чомського. Чомська лінгвістика — це широкий термін для позначення принципів мови та методів вивчення мови, введених і/або популяризованих Чомським у таких новаторських роботах, як "Синтаксичні структури" (1957) та "Аспекти теорії синтаксису" (1965).

Але, мабуть, найбільш актуальною роботою Чомського для дискусії про мову є його стаття 1976 року "Мова і мислення".

"Увага до мови залишатиметься центральним моментом у дослідженні людської природи, як це було і в минулому. Той, хто займається вивченням

людської природи і людських здібностей, повинен так чи інакше взяти до уваги той факт, що всі нормальні людські індивіди засвоюють мову, у той час як засвоєння навіть її найелементарніших зачатків є абсолютно недоступним для людиноподібної мавпи, розумної в інших відносинах" (Chomsky, 2006: 58).

Мова взаємодіє з усіма сторонами людського життя в суспільстві, і її можна зрозуміти, лише якщо розглядати її у зв'язку з суспільством. Оскільки кожна мова є одночасно діючою системою спілкування в той період і в суспільстві, де вона використовується, а також продуктом її історії та джерелом її майбутнього розвитку, будь-який виклад мови повинен розглядати її з обох точок зору.

Саме тому, що потреби людського спілкування настільки різноманітні й мультифасетні, вивчення поняття свідомості є, мабуть, найскладнішою частиною серйозного вивчення мови. Традиційно мову визначали як вираз думки, але це передбачає занадто вузьке тлумачення мови або занадто широке тлумачення мислення, щоб його можна було використовувати. Вираз думки є лише однією з багатьох функцій, які виконує мова в певних контекстах.

Про значення поняття свідомість можна сперечатися багато. Достатньо велику частину історії гуманітарних наук визначення цього поняття вважалося завданням таких наук, як філософія та психологія. У контексті сучасності навіть природничі напрями в науці використовують підхід знаходження точок дотику між ними та свідомістю. Так само лінгвістика звертає свою увагу на очевидні зв'язки між мовою та проявами свідомості людини через мовні явища.

Вчені та філософи досі не можуть дійти згоди щодо уявлення про те, що таке свідомість, не кажучи вже про якесь конкретне визначення. Однією з причин цього є те, що поняття використовується для позначення

різноманітних речей. Однак багато експертів погоджуються, що свідомі істоти осмислюють своє оточення, себе і власне сприйняття.

Здатність спілкуватися і здатність до концептуалізації дуже тісно пов'язані, і у більшості випадків дитина засвоює обидві ці навички одночасно. Це не означає, що свідомість — це не більше, ніж субвокальна мова, як запропонували деякі біхевіористи. Більшість людей можуть мислити образно і простими діаграмами, вивчений також досвід раціональної реакції на зовнішні подразники без втручання вербалізації. Але, як значали ще мислителі XVIII століття, людська раціональність розвивалася і досі йде пліч-о-пліч з використанням мови, і значна частина гнучкості мови була використана для прогресивного розуміння і концептуалізації людьми світу, у якому вони живуть, і їхніх стосунків з іншими. У різних культурах і в інших часових періодах цей процес розвивався несхожим чином.

Багато чого з цього лежить у невідомій передісторії мов. Думка про те, що все ще існують деякі примітивні мови, які втілюють дуже низький рівень концептуалізації, є недостовірною. Єдине, що можна сказати, це те, що мови різні, і що, частково, користувачі або носії різних мов бачать світ по-різному. Але в деяких випадках частину лексичної адаптації мови до розвитку мисленневих моделей можна прослідкувати.

Антропологи говорять про відносини між мовою і культурою. Насправді, доцільніше буде розглядати мову як частину культури. Той факт, що люди їдять або п'ють, сам по собі не є культурним; це біологічна необхідність для збереження життя. Те, що вони їдять певну їжу та утримуються від вживання інших речовин, хоча вони можуть бути цілком їстівними та поживними, а також те, що вони їдять і п'ють у певний час дня і в певних місцях, є питаннями культури, чогось "набутого людиною як члена суспільства", згідно з класичним визначенням культури англійського антрополога сера Едварда Бернетта Тайлора (Tylor, 1871). У такому вигляді

культура охоплює дуже широку сферу людського життя та поведінки, і мова, очевидно, є її частиною, ймовірно, найважливішою її частиною.

Хоча здатність до засвоєння мови та використання мови є вродженою та успадкованою, й існують законні суперечки щодо ступеня цієї вродженості, мова кожного індивіда набувається людиною як членом суспільства разом з іншими та одночасно з іншими аспектами культури того суспільства, у якому виховуються люди. Суспільство і мова взаємно необхідні.

Свідомість часто асоціюється з нашим розумінням значень, але зв'язок між мовою і свідомістю не є простим, і встановити цей зв'язок стає все важче, оскільки свідомість, здається, присутня у багатьох видів тварин, а мова – ні. Цю проблему можна назвати радикально нерівномірним розподілом мови. Здається, що мова виникла у людей зовсім недавно; свідомість, принаймні у своїй основній експериментальній формі, еволюціонувала у багатьох видів і, ймовірно, набагато раніше, ніж мова. Свідомість, здається, внутрішньо пов'язана з інтелектом і когнітивною гнучкістю, а отже, зі здатністю мови обґрунтовувати людську раціональність.

Інтуїтивно відчувається, що між мовою та свідомістю має бути важливий зв'язок. Можливо, мова навіть є необхідною умовою свідомості. Це, однак, має потенціал обмеження свідомості людей. У цьому і полягає складність у питанні зв'язку свідомості і мови.

По-перше, нам потрібно зрозуміти мову та її роль у пізнанні. Точка зору американського філософа та психолінгвіста Джеррі Алана Фодора, наприклад, полягає в тому, що мовні здібності структурують мислення (Fodor, 1975). Як формат для висновків, мова може бути не тільки здатністю до спілкування, але й, по суті, способом кодування думок. Мова, безсумнівно, необхідна для різного роду звітів, що стосуються нашого психічного життя, а отже, вона є критичною для здатності повідомляти про свідомі стани. Насправді, сама звітність наших психічних станів залежить від

мовних здібностей (хоча деяка базова комунікація може відбуватися не лінгвістично за допомогою жестів, але це все одно вимагає певної форми семантичного розуміння). Важливо, що завдяки нашим мовним здібностям ми маємо доступ до своїх думок і думок інших. Американський філософ Нед Блок стверджує, що якщо сприймати свідомість як доступ до наших думок для дій і звіту – так звану "свідомість доступу" – то зовсім не дивно, що мова може розглядатися як необхідна умова свідомості (Block, 1995).

Але з упевненістю можна сказати, що наші мовні навички більш абстрактні та складніші, ніж комунікативні навички будь-якого іншого виду, що пов'язано зі здатністю мати складні взаємодії з нашим середовищем та з іншими людьми.

Тож, мова універсальна для усіх людей, це розумова діяльність, яка дозволяє людині здійснювати мовну поведінку, як то вивчення мови, продукування та розуміння висловлювання. Людська здатність до мови – біологічна основа унікального розвитку людського мозку. На рубежі ХХ століття мислителі почали задаватися питання про роль мови у формуванні нашого досвіду сприйняття світу. Це призвело до дебатів чи мова просто відображає об'єктивну структуру світу, або створює концепції, які, в свою чергу накладаються на наш досвід об'єктивного світу.

Подібні роздуми призводять до питань про доцільність вивчення філософських проблем як проблем лінгвістичних, проте на сьогоднішній день мова як інструмент для пізнання свідомості стає популярним трендом у дослідженнях когнітивної лінгвістики, психолінгвістики, етнопсихолінгвістики.

1.2. Мовна свідомість в етнопсихолінгвістиці

Міждисциплінарне осмислення явищ мови, інтеграція таких наук, як соціологія та психологія, зародилися ще в минулому столітті. Саме у 80-ті

роки утворюється таке поняття, як мовна свідомість, яке найчастіше використовується в галузях етнопсихолінгвістики та когнітивної лінгвістики.

Виникнення цього поняття можна обумовити бажанням пояснити індивідуальні ознаки мовця, або проблему людини у мові, зацікавленістю лінгвістів у формуванні та функціонуванні мовної свідомості в умовах внутрішнього та міжкультурного етнічного середовища, у різних соціальних та професійних прошарках, а також актуальністю вивчення мовних ситуацій. Але його визначення все ще залишається розкритим питанням.

Наприклад, Ольга Сергіївна Ахманова, радянська лінгвістка, тлумачила поняття мовної свідомості як синонім терміну картини світу, і російське мовознавство все ще продовжує використовувати це розуміння як основне. Словник лінгвістичних термінів С. Ахманової дає таке визначення: мовна свідомість – це "особливості культури та суспільного життя даного людського колективу, що визначили його психічну своєрідність і відбилися в специфічних рисах мови" (Ахманова, 1966: 439). Можна зазначити, що український лінгвіст Пилип Селігей у своїй праці "Мовна свідомість: структура, типологія, виховання" говорить про те, що таке розуміння терміну можливо закріпилося через не зовсім точний переклад терміну *Sprachsinn* Гумбольта (Селігей, 2012: 7-8). Саме поняття мовної картини світу є наслідком того, що людина усвідомлює навколишню дійсність і закріплює її образи в мовних знаках. Але таке тлумачення не є достатньо точним, аби на нього спиратися у даній роботі.

Український лінгвіст Генріх Вільгельмович Ейгер стверджує, що мовна свідомість є частиною масової свідомості і виступає механізмом, який формує, зберігає та перетворює мовні знаки, правила їх поєднання й уживання (Ейгер, 1990: 23).

Радянський психолінгвіст Олексій Олексійович Леонт'єв пропонував теорію сукупності структур свідомості, які були сформовані соціальними знаннями, пов'язаними з мовними знаками (Леонт'єв, 1993: 16-21).

Московська психолінгвістична школа, де мовна свідомість як предмет вивчення досліджується протягом останніх чотирьох десятиліть, трактує її як сукупність образів свідомості, що відображені за допомогою мовних засобів.

Також поняття мовної свідомості може бути інтерпретовано як свідоме ставлення до мови. Наприклад, Пилип Селігей у своєму дослідженні "Мовна свідомість: структура, типологія, виховання" говорить про "небайдуже ставлення до мови" (Селігей 2012: 12-13). На мою думку, це значення сфокусовано саме на ставленні мовця до мови в контексті національних настроїв.

Виходячи з критерію сприйняття мови як цінності, П. О. Селігей виділив такі рівні мовної свідомості:

нульовий: реакція на мову притуплена, над використанням мови не замислюються, обмеження мінімумом лінгвістичних знань;

початковий: з'являється увага до мовлення та мови, проте її якість все ще достатньо низька. Не виникає потреби у мовця захищати та охороняти мову, не має розуміння ролі мовної політики;

середній: мова стає суб'єктом роздумів і оцінок. Рідна мова отримує окрас найкрасивішої та найкращої, а чужі – неповноцінні. Присутні знання та бажання використовувати мовні норми, але не виникає потреби в оцінці мови як культуро- і націєтвірного явища;

високий: активне, зацікавлене та відповідальне ставлення до мови. Властива лінгвістам та викладачам мови, мовна норма стає запорукою успішного спілкування, чітке розуміння переваг контролю на мовою.

Л.О. Калмикова у своєму дослідженні формування мовленнєвої діяльності у дітей старшого дошкільного віку також виділяє існування мовної самосвідомості та називає її найвищим етапом розвитку мовної свідомості у людини. Учена доходить висновку, що така свідомість, будучи основою формування мовленнєвої та розумової активності, власної думки та судження про мовленнєві процеси а також образу мовця та ставлення до

процесу мовлення, поєднана з прагненням до самовдосконалення та спроб виявити суть власної мовленнєвої діяльності. Дослідниця також стверджує, що мовна самосвідомість є передумовою самоактуалізації та реалізації власного потенціалу через мову. (Калмикова 2016: 266)

Мовно свідомою людина вважається, якщо вона знайома, або навіть досконало знає мовні норми, вважає їх за стандарт і запоруку успішного спілкування. Прагнення до мовного самовдосконалення та відраза або опір мовному безкультур'ю та нігілізму, і навіть сповідання культу рідної мови, стає запорукою мовної стійкості (Селігей 2012: 176-193).

Б. М. Ажнюк уживає термін "метамовна свідомість" та інтерпретує це значення як "рефлексивну здатність" користувача декількох мов, або білінгва, подумки порівнювати мови та їх явища, якими вона володіє. Уявлення про мовні явища та їх відповідні оцінки формуються саме на основі цього, не володіючи такою здібністю, мовець не здатен контролювати це явище, а при контрольованості з'являється можливість бути одночасно у двох "мовних світах". Метамовна свідомість вивчалася у спосіб інтерв'ю й анкетування діаспорних українців (Ажнюк 1966: 142-149).

В англійськомовних дослідженнях можна зустріти термін *language awairnes*, або усвідомлення мови. Усвідомлення мови означає розвиток у тих, хто її вивчає, розширеної свідомості та чутливості до форм і функцій мови. Цей підхід був розроблений у контексті вивчення як іноземної мови, так і рідної мови. Загалом, усвідомлення мови характеризується більш цілісним і текстовим підходом до мови, характерним розширенням якого є дослідження критичного розуміння мови.

Таким чином, як складне та багатоаспектне явище мовна свідомість може розглядатися у багатьох ракурсах. Його національна і, ширше, етносоціокультурна визначеність дозволяє досліджувати його і в контексті соціолінгвістики, зокрема як ціннісний, лінгвокультурний параметр мовної ситуації.

Пилип Селігей стверджує, що за формами існування та за структурою мовна свідомість багатовимірна й неоднорідна. Як і інші типи свідомості, вона існує у двох видах – індивідуальна, тобто та що належить одній людині, а також, за участю більшої кількості мовців, групова, яка в такому випадку належить соціальній групі, національній чи мовній спільноті або навіть усьому людству. Якщо індивідуальна мовна свідомість формується переважно під впливом мовних знань, світогляду та особистого досвіду, групова мовна свідомість більше залежить від культурних традицій, умов духовного життя, домінуючих ідейно-ціннісних орієнтацій. Групова мовна свідомість виражає найбільш типове ставлення до мови і проявляється лише через індивідуальну мовну свідомість. Як видно з визначення, структура мовної свідомості містить чотири основних блоки елементів — мовні знання, почуття, оцінки та настанови (Селігей 2012: 40-42).

Індивідуальна мовна свідомість визначається тим, наскільки добре в людини розвинені мовні знання та інстинктивне відчуття мовних явищ, чи склався у неї ідеальний образ мовця, наскільки ретельно мовець дотримується літературних норм, як реагує на помилки інших, наскільки адекватно оцінює і виправляє власну мову, як поводитися в ситуаціях двомовності та багатомовності, а також прояви терплячості та принциповості в мовних питаннях та вмотивованість і спрямованість мовної діяльності мовця (Селігей 2012).

Зміни в суспільній мовній свідомості є основною передумовою змін у мовленні. Розширення сфери використання та підвищення якості мови легше, коли вона викликає позитивне ставлення. Будь-які мовні реформи (законодавчі, орфографічні чи захисні) мають бути підкріплені широким усвідомленням їх потреби. Отже, мовна свідомість є не лише засобом оволодіння мовною дійсністю, а й засобом впливу на цю дійсність, регулятором мовного життя суспільства (Селігей 2012).

У психолінгвістиці під терміном мовна свідомість розуміють результати розумової діяльності, вербалізовані лексичними засобами національної мови. У більш широкому тлумаченні мовна свідомість — це психічний механізм, що забезпечує процес мовленнєвої діяльності людини.

Доречним є також зауваження П.О. Селігея щодо взаємозалежності між мовною та національною свідомостями. Відчуття власної самотності зазвичай розвивається в етносу, який розмовляє мовою, відмінною від мов інших етносів. Натомість занепад мови майже завжди призводить до її спотворення й розпаду. Але з іншого боку, наявність окремішньої, згуртованої національної спільноти впливає на самотність мови, сприяє її ранньому виокремленню з кола близькоспоріднених мов, утворюються діалекти (Селігей 2012: 20).

Мова фіксує колективні стереотипні та еталонні уявлення про світ, спонукаючи людську свідомість до їх інтерпретації. Ця діяльність формує національну картину світу мовця, а відмінності у подібних колективних мовних моделях світу стають чинником розбіжностей в національно-культурній специфіці мовленнєвого спілкування. Етнічні особливості комунікації вивчають у межах семіотики, загальної та соціальної психології, етнопсихолінгвістики (Куранова 2012: 103-104).

Із цього можна зробити висновок, що мова є вербальним відображенням свідомості, яка, у свою чергу, впливає на мову. Мовна свідомість виступає як лінгвістичним засобом мислення людини, так і засобом утворення національної та державної свідомості.

1.3 Асоціативний експеримент як метод дослідження мовної свідомості. Історія виникнення асоціативних словників

Асоціація — загальнопсихологічний принцип, пов'язаний з явищами пригадування або пам'яті. Спочатку цей термін пояснювався як акт пригадування будь-якого минулого досвіду, під час якого висуваються на

перший план інші події чи досвід, які одним або кількома специфічними способами були пов'язані зі згадуваним досвідом. З часом значення цього терміна було розширено. Тепер асоціаціями вважається майже все, що могло статися в психічному житті, крім оригінальних відчуттів. У результаті асоціалізм став теоретичним поглядом, що охоплює всю психологію.

Будучи одним із основних вербально-когнітивних механізмів, асоціативний механізм має функціональний і універсальний характер і впливає на когнітивну, культурну, емоційну та конативну частину сприйняття мовлення та продукцію мовлення. Асоціативний механізм контролює появу мимовільних імовірнісних зв'язків, одним словом, асоціацій.

Поняття "асоціації ідей" було вперше використане англійським філософом Джоном Локком у його есе "Досвід про людське розуміння" (Locke, 1689). Шотландський філософ Девід Юм стверджував у "Трактаті про людську природу" (Hume, 1739: 10-11), що основними формами асоціації є подібність, суміжність у часі чи місці, а також причина та наслідок.

У "Принципах психології" американський філософ і психолог Вільям Джеймс наголошує на асоціаціях як центральних нервових процесах, викликаних накладенням або чергуванням подразників (James, 1890). У 1903 р. російський фізіолог Іван П. Павлов висловив теорію, що будь-яка поведінка може бути похідною від вихідних і умовних рефлексів (Павлов, 1927).

У лінгвістиці також часто використовується термін "асоціація". Однак тут йдеться вже не про асоціанізм як один напрям у психології. У лінгвістиці використовується асоціативний підхід до вивчення асоціативного значення слів та мови. Асоціація слова – це взаємозв'язок між словом-стимулом та словом-реакцією. Значний внесок становлять праці відомого швейцарського лінгвіста Ф. де Соссюр у теорії та дослідженні асоціації в лінгвістиці.

Уже на початку ХХ ст. Ф. де Соссюр вперше спробував встановити взаємні зв'язки у мові. У роботі регулярно зустрічаються терміни "асоціація",

"асоціативні відносини", "асоціативні ряди" тощо. На його думку, слово в мові з'єднуються одне з одним і вступають у відношення між собою. Через це Ф. де Соссюр виявив асоціативні відносини у мові. Наприклад, слово "літо" мимоволі викликає у свідомості безліч інших слів, як море, сонце, відпочинок, жар, жаркий, засмагнути, теплий, щасливий, дачний, хочу, веселий та ін.

Ф. де Соссюр виділяє чотири типи асоціативних рядів: на основі спільності кореня або основи, спільності суфікса, спільності значення "за аналогією" та спільності акустичних образів. Таким чином, він пояснює, якими можуть бути асоціації, виділяючи чотири типи асоціацій: кореневі, дериваційні, семантичні та фонологічні (Saussure, 1916: 159-161).

Після Ф. де Соссюра видатний швейцарський лінгвіст Шарль Баллі розрізняв ближні та далекі асоціації. За його словами "небо швидше наводить на думки про зірку, хмару, сине і т.ін., ніж про дорогу чи будинок", (Bally, 1932: 15), тобто існує структурний семантичний простір між наведеними асоціаціями, деякі асоціації дуже близько пов'язані зі словом-стимулом, інші мають приховані відносини між собою.

Асоціативний підхід шукає відносини, які проявляються між явною одиницею та однією (або кількома) латентною чи прихованою одиницею (Trier, 1931).

Асоціація у лінгвістиці – це зв'язок між словом та іншими словами, що показують семантичний зв'язок між ними. Представлене слово називається словом-стимулом, тоді як слово, яке з'являється в голові спочатку після прочитання/почуття стимулюючого слова, називається словом-відповіддю.

Асоціативне поле слова – одне з основних видів полів у лінгвістиці. Воно являє собою структурні множини, об'єднані інформантом за асоціаціями зі словом-стимулом. Вивчення асоціативного поля слова актуальне на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки (Trier, 1931).

Асоціативне поле слова є сукупністю асоціацій на це слово-стимул. Як стимул виступають ключові слова-репрезентанти досліджуваного поля. Вважається, що асоціативне поле слова, будучи сукупністю асоціатів на слово-стимул, складається з ядра та периферії. Ядро являє собою найбільш частотні реакції або відповіді від певного слова-стимулу, а периферії – інші реакції-асоціації. Ядро поля на відміну від периферії має найзагальніший, головний, та інваріантний сенс слова (Trier, 1931).

У людській свідомості одна думка часто викликає іншу щодо асоціації. Вивчення феномену асоціації в людській свідомості давно стало цікавим питанням у багатьох наукових сферах, як у фізіології, біології, філософії та психології.

Вивчення мовної свідомості ґрунтується переважно на основі асоціативних полів, одержаних у результаті проведення асоціативних експериментів. Дані, отримані від проведення широкомасштабних асоціативних експериментів, подають до асоціативних словників, де й віддзеркалюється мовна свідомість носіїв мови.

Саме з метою вивчення мовленнєвої поведінки був проведений асоціативний вербальний експеримент німецькими дослідниками Альбертом Тумбом та Карлом Марбе (Thumb, Marbe, 1901). Цей експеримент складався зі списку ста слів, до яких потрібно дати негайну асоціацію. Людина, яка проводила експеримент, вимірювала затримку у відповідь секундоміром. Це повторюється вдруге, відзначаючи різні відповіді. Нарешті, суб'єкта просили прокоментувати ті слова, на які був час відповіді більше, ніж середній, просто механічна відповідь або інша асоціація під час другого етапу; усе це позначалося запитувачем як "комплексні показники", а потім обговорювалося з суб'єктом. Спочатку цей експеримент застосовувався для дослідження психічних процесів, однак згодом подібну модель запровадили і для досліджень у сфері семантики.

Асоціації від слова-стимулу утворюються під час проведення асоціативних експериментів. Асоціативне поле формується виходячи з обробки результатів асоціативного експерименту.

Переваги асоціативного експерименту у виявленні актуальних відображень мовної свідомості респондентів наступні: він виявляє дійсне ставлення людини до світу, репрезентоване словом, що дозволяє на основі асоціативного поля моделювати характер психологічної структури змісту слова та концептуалізації дійсності носіями тієї чи іншої мови. Асоціативне значення, що виявляється за допомогою аналізу дистрибуції реакцій на слово-стимул, виявляється ефективним засобом виявлення тенденцій, що намічаються в зміні значення слова. Тільки асоціативний експеримент дає можливість так чи інакше відмежувати емоційний та асоціативний компоненти значення слова.

Праця американського психолога Джеймса Діза "Структура асоціативного значення" стала вагомим внеском у розвиток методу асоціативного експерименту. У ній запроваджено поняття "асоціативне значення" – значення, представлене набором слів-реакцій на слово-стимул. Він припускає, що у випадку, коли два слова мають однаковий розподіл реакцій, асоціативне значення слів збігається. Науковець також дійшов висновку, що протиставлення та групування, як два основних типи асоціацій, задіяні у класифікації логічних та синтаксичних відношень. Шляхом протиставлення кожній одиниці мови іншого елемента чи групування її з цим елементом визначається її місце в словнику (Deese, 1962).

Перший словник вербальних асоціативних норм був виданий у 1910-му році Грейс Гелен Кент та Аароном Джошуа Розановим (Kent, Rosanoff, 1910). Стимулами було обрано сто найчастотніших слів англійської мови. Після цього в США почали з'являтися схожі дослідження, у яких використовувався той самий список слів-стимулів. У збірнику за редакцією Л. Постмана було

зібрано майже всі раніше опубліковані асоціативні норми англійською, французькою та німецькою мовами.

Метою англійського тезауруса (Kiss, Armstrong, (Eds.) 1972), укладеного Единбургським університетом, було моделювання та дослідження структури внутрішнього лексикона носіїв англійської мови. За результатами експерименту, який відбувався у три етапи з різними наборами стимулів (на першому етапі стимули були відібрані дослідниками, на двох наступних – використовувалися результати попередніх етапів) вдалося побудувати асоціативно-вербальну мережу та на основі цього укласти Прямий (стимул – реакція) та Зворотній (реакція – стимул) асоціативні словники. Близько 5000 унікальних асоціацій зустрічаються більше 20 разів (167 тис. асоціацій). Прикладом таких сильних асоціацій є зв'язок між стимулом СОБАКА та реакцією *kit*, який виникав 57 разів із 100.

Створений за тією ж схемою тезаурус російської мови (Караулов, Юрій Миколайович, Черкасова, Галина Олександрівна (Eds.), 2002) ще далі розвинув дослідження мовної свідомості і започаткував розвиток нового напрямку в мовознавстві – асоціативної лінгвістики.

Дослідження на матеріалі "Російського асоціативного словника" призвели до створення нового наукового напрямку – асоціативної лінгвістики, до отримання нових інструментів дослідження культури та її існування в повсякденній свідомості носія мови, до дослідження системності мовної картини світу, до її моделювання на основі системно – цілісного принципу О.Ф. Лосєва, виявленню закономірностей її зміни в процесі життєдіяльності соціуму, до побудови асоціативно-вербальної мережі як моделі мовної картини світу та безлічі конкретних досліджень окремих фрагментів цієї мережі (Лосєв, 1998).

В українській мові розвитку цього напрямку лінгвістики посприяли праці Ніни Бутенко – "Словник асоціативних норм української мови" (Бутенко, 1979) та "Словник асоціативних означень іменників в українській

мові" (Бутенко, 1989), а також "Український асоціативний словник" (Мартінек, 2007, 2021) Світлани Мартінек у чотирьох томах, який було укладено за матеріалами психолінгвістичного експерименту з носіями української мови.

На даний момент "Український асоціативний словник" Світлани Мартінек за участю Віталія Мітькова (Мартінек, Мітьков, 2021) є найбільш повним і актуальним із запропонованих вище, крайній том якого було видано у 2021-ому році.

Для того, щоб мати можливість виявити приховані асоціативні структури, вони мають бути актуалізовані або виявлені за допомогою спеціальної техніки.

Загальний сценарій вільного асоціативного експерименту виглядає так: список слів-стимулів (або слів-сигналів) представлено людям, яких просять написати не замислюючись одне або кілька слів-реакцій (або цільових слів), які спадають їм на думку за обмежений період часу. Потім проводиться статистична обробка даних, ранжування цільових слів за частотністю.

На сьогоднішній день у психолінгвістиці існує декілька різновидів методу асоціативного експерименту.

Вільний асоціативний експеримент проводиться без обмежень реакцій, учасники здатні довільно реагувати на слова-стимули. Цей прийом також називають методикою Кент-Розанова. Словники асоціативних норм, як наприклад словник О.О. Леонтєва 1977-го року, створений саме із застосуванням вільного асоціативного експерименту (Леонтєв, 1977). Вважається, що цей метод дає науковцям змогу вивчати мовну свідомість у контексті національного менталітету учасників експерименту, а також використовується під час розроблення теорії та наступної практики вивчення іноземних мов.

Ланцюжковий асоціативний експеримент ставить перед учасниками умову реакції на стимул декількома асоціаціями – спочатку це асоціація на

слово-стимул, інші ж здебільшого становлять асоціації на попередню відповідь, утворюючи так звані ланцюжки асоціацій. Цей метод використовується для дослідження мовленнєвих та мисленнєвих процесів. За цим методом слова мають бути поєднані в семантичні гнізда – групи, обсяг і кількість яких можуть відрізнятися. Середня кількість утворених гнізд становить три-чотири групи обсягом у п'ять-шість слів за одну хвилину.

Спрямований асоціативний експеримент передбачає, що учасники мають реагувати на слово-стимул реакціями певного граматичного або семантичного класу і в результаті отримує розподіл реакцій за категоріями, визначає семантичну близькість між синонімами тощо.

Психофізіологічний асоціативний експеримент спрямований на отримання не тільки вербальних, а й фізіологічних реакцій, зокрема на больові подразники. До психофізіологічних асоціативних експериментів належить метод семантичної генералізації, який ґрунтується на дії умовних рефлексів. Подібний експеримент, проведений із учасниками з розумовими вадами, виявив, що у них відсутня сформованість семантичного поля (Куранова, 2012: 42-43).

Інтерпретація результатів асоціативного експерименту базується на аналізі логічного асоціативного зв'язку та з'ясуванні типів мовного асоціативного зв'язку. На основі аналізу логічного зв'язку асоціативні пари слів розподіляють на: смислову близькість (синоніми), смислове протиставлення (антоніми), відношення "загальне – окреме", відношення "частина – ціле", відношення "причина – наслідок", асоціація за подібністю, асоціація за співзвучністю та асоціація, що зумовлена мовленнєвими штампами (Куранова, 2012: 44).

Саме за допомогою вільного асоціативного експерименту дослідники здатні проводити аналіз та робити висновки про особливості відображення картини світу у мовній свідомості учасників експерименту. Така методика

дозволяє виявити особливості, які не можна виявити іншими способами і які не усвідомлюються носіями мови (Мізіч, 2008: 71).

В асоціативних словниках відображено всі цільові слова, у тому числі поодинокі, їх загальна кількість вказується окремо. Таким чином, дослідники отримують упорядкований список асоціацій, що вважається асоціативною нормою досліджуваного об'єкта. Цей асоціативний масив розкриває сторони об'єкта, які найбільш яскраво виявляються у свідомості носіїв мови, дають можливість відтворити семантичний портрет спонукального слова.

Основою розглянутих словників у цій роботі стає саме вільний асоціативний експеримент, адже саме він дає змогу вивчити складову національного менталітету та її відображення у мовній свідомості учасників.

У результаті дослідження лексико-семантичної структури еквівалентних слів у різних мовах за допомогою асоціативного експерименту науковці мають унікальну можливість не тільки візуально простежити збіги та відмінності в їх семантиці, а й вивчити типи зв'язків і відносин з іншими лексичними одиницями, а також брати до уваги ступінь важливості цих слів для носіїв мови.

Більшість асоціативних словників зосереджується на двох основних організуючих принципах мови: синтагматичні (ланцюжкові) і парадигматичні (вибіркові) відношення. Синтагматичні асоціації – це ті, які були б пов'язані фразою або синтаксичною структурою. З іншого боку, парадигматичні асоціації включають інші слова, які можуть замінити цільове слово. Дослідження Пола Меара (Meara, 1983), а також Малкольма Култхарда (Coulthard та ін., 2000) показали тенденцію носіїв мови реагувати на стимули асоціаціями слів парадигматично, а для не носіїв – синтагматично. На додаток до парадигматичного/синтагматичного розрізнення, асоціації слів можуть бути засновані виключно на їхніх фонологічних або орфографічних відносинах. Ці відповіді, так звані *clang responses*, зустрічаються набагато рідше і зазвичай названі людьми, які володіють мовою на низькому на рівні.

В решті решт, деякі відповіді пов'язані з особистими знаннями про це слово, так звані енциклопедичні відповіді.

Існують такі види парадигматичних відношень: синонімія, антонімія, гіпонімія та відношення супідрядності і партитативності.

До антонімів відносяться слова на однаковому рівні деталізації, наприклад, "собака" і "кіт". Антоніми можна класифікувати на комплементарні, градуальні, векторні та координатні. Попередні асоціативні дослідження показали, що координатні антоніми є найпоширенішим типом відповіді саме носіїв мови.

Гіпонімія охоплює ієрархічні відносини – надпорядкування (гіперонімія) і підпорядкування (гіпонімія). *Домашня тварина* є гіперонімом слова *собака*, який, у свою чергу, є гіпонімом *домашня тварина*. *Собака*, *кіт*, *пануга* та *ігуана* в цій парадигмі називаються співгіпонімами. Співгіпонімія є формою координації. Крім того існує також термін меронімія для опису відносин "частина-ціле", де *спальня*, *ванна кімната* та *кухня* будуть співмеронімами гіперніма *будинок*. Суперординація є третьою за поширеністю відповіддю на асоціацію слів для носіїв мови у дослідженні Джин Айчисон (Aitchison, 2003).

Якщо два слова можна використовувати як взаємозамінні в усіх контекстах речень, вони є абсолютними синонімами. Однак такі асоціації зустрічаються не часто; більш корисним терміном є вільна синонімія, або схоже значення в багатьох, але не обов'язково в усіх контекстах. *Tall* та *high* є синонімами, але не суворими синонімами. В англійській мові зазвичай не використовується слово *high* для опису високої людини. Дж. Айчисон (Aitchison, 2003) виявила, що синонімія є четвертим за поширеністю типом відповіді на слова асоціації для носіїв мови.

Синтагматичні відношення, такі як словосполучення та багатослів'я, також зустрічаються під час асоціативних експериментів.

Колокація, або словосполучення – це тенденція деяких слів регулярно зустрічатися разом. Ці спільні появи не є випадковими і можуть бути як лексичними, так і граматичними. Граматичні словосполучення залежать від синтаксичних зв'язків, таких як вибір прийменника, наприклад, в англійській мові *buckle up*. Обмежені словосполучення виникають, коли є дуже мало слів, які можуть поєднуватися з певним словом – слово *auburn* є лексико-граматично обмеженим, оскільки його можна використовувати лише для опису кольору волосся.

Багатослів'я – це комплексний термін, який відноситься до фраз або груп слів, які функціонують як окремі лексичні одиниці і можуть розглядатися як крайні випадки фіксованих словосполучень. Наприклад, на слово *собака* в українській та російській мовах часто подається асоціація *друг людини*.

Пол Меара у своїй роботі "Word Associations in a Foreign Language" (Meara, 1983) занотовує, що частими реакціями під час асоціативних експериментів у носіїв мови стають енциклопедичні відповіді. Це пов'язано з особистими знаннями, здобутими з часом про цільове слово. Таким чином, у носія мови всі енциклопедичні знання будуть частіше ставати асоціаціями.

Експериментальні дані, представлені у формі асоціативного словника (прямий і зворотний словники), дозволяють не тільки вивчити відмінності та подібності змісту образів у носія свідомості певної культури, але й виявити системність мовної картини свідомості певної культури, світ у цій культурі, цінність (за висловом Ф. де Сосюра) кожного елемента цієї картини.

Насамперед дані асоціативного словника корисні тим, що вони є результатом масштабного експерименту, а не вибіркового, що робить їх більш правдивим джерелом лінгвістичної та психолінгвістичної інформації.

Асоціативні норми слід розглядати як маркери основних механізмів вербальної та невербальної поведінки (продукування мовлення).

Особливе значення має одна істотна відмінність між асоціативними і традиційними словниками: якщо словники, складені лінгвістами, є значною мірою описом "індивідуальної мовної свідомості", то асоціативні словники є одним із можливих способів опису "колективного середнього" носіїв мови. Тому асоціативний словник більш адекватно відображає реальну середньомовну свідомість.

Модель, за якою вибудовується асоціативний словник, виражає досвід носія мови. Організація з акцентом на значимість та цінність певних мовленнєвих елементів у загальній ієрархії мови надає моделі словника системно цілісний характер. Побудова таких словників не є штучною, а виводиться із отриманого матеріалу, а тому є відображенням процесу мислення носія мови. Головним у побудові словника є принцип значимості та цінності (*valuer* за Ф. де Сосюром) – кожен елемент є значущим і має значення одночасно. Дані, як про прямі, так і про зворотні реакції, супроводжуються кількісними показниками, які засвідчують силу зв'язку між ними.

Сьогодні формування асоціативних словників-тезаурусів також базується на розвиненій інформаційній технології, що допомагає автоматизувати процес їх створення та дослідження. Укладання тезаурусів допомогло вперше побудувати реальну модель мовної картини світу носія мови та дослідити зміст мовної свідомості носіїв різних мов і культур.

Наприклад, вражаюча колекція асоціативного набору даних (архівований.csv) іспанською, англійською та голландською мовами *Small World of Words*.

Дослідження *English Small World of Words (SWOWEN-2018)* опубліковано в *Behavior Research Methods* (De Deyne, S., Navarro, D. J., Perfors, A., Brysbaert, M., & Storms, G. 2018). Воно складається з 3,6 мільйона відповідей на понад 12 000 ключових слів. Майже 90 000 волонтерів долучилися до найбільшого загальнодоступного ресурсу про ментальний

лексикон англійською мовою. Він охоплює понад 80% слів, які носії використовують у повсякденній мові.

Хоча вікових обмежень не було, використовувалися лише дані для учасників віком від 16 років, оскільки виконавців експерименту головним чином цікавило представлення зрілого лексикону. Учасники склалися з 88 722 добровольців, із яких 54 712 (62%) ідентифікували себе як жінок, 33 710 (38%) ідентифікували як чоловіків, а 300 (<1%) відповіли, використовуючи категорію невизначеної статі. Середній вік становив 36 років ($SD = 16$) (De Deyne, S., Navarro, D. J., Perfors, A., Brysbaert, M., & Storms, G. 2018).

Матеріал слів-стимулів було створено за використанням методу вибірки сніжної кулі, що дозволяло дослідникам включати як часті, так і менш часті сигнали одночасно. Процедура також дозволила гнучко додавати ключові слова, які були частиною інших опублікованих досліджень, що проводились протягом семи різних ітерацій за час багатьох років.

Остаточний набір складався з 12 292 сигналів, які включали всі 1661 простих і цільових значень із проєкту семантичного праймінгу Хатчісона та ін. (2013), усі 5019 сигналів із норм Університету Південної Флориди (Nelson та ін., 2004) і більшість сигнали, які були частиною раніше опублікованих норм модальності англійського слова (Lynott, Connell, 2013) та норм створення семантичних ознак (McRae та ін., 2005).

Українським аналогом подібної системи накопичення даних асоціативних експериментів можна назвати інформаційно-аналітичну систему "STIMULUS". Ця система була розроблена в рамках комплексного дослідження асоціативних полів української суспільно-політичної лексики. За словами розробниці Ольги Загородньої, комп'ютерну лінгвістичну систему "STIMULUS" створено як інструмент допомоги дослідникам під час аналізу асоціативної та психологічної структури значення лексичних одиниць. Метою розробки цієї системи вказано підготовку ефективного

багатофункціонального інструменту статистичного опрацювання і комплексного аналізу даних асоціативних експериментів (Загородня, 2018)

Метод укладання мовної моделі хоч і модернізувався, але все ще залежить від участі людей – словники укладаються на базі експериментів та опитувань носіїв.

На сьогоднішній день в Україні асоціативна лінгвістика представлена застосуванням саме асоціативних експериментів. Їх, а також асоціативну лексикографію, використовують під час аналізу когнітивних, психолінгвістичних а також лінгвокультурних явищ.

Укладання асоціативних словників – також дуже розвинений напрям в українській лінгвістиці. Сучасні науковці утворюють тепер більш конкретні тезауруси, користуючись асоціативним експериментом, наприклад, "Зворотний онімний асоціативний словник (на матеріалі вільного асоціативного онімного експерименту з іспаномовними респондентами)" Неколесової В. Ю. (2020), та "Асоціативний словник власних особових імен" за авторством Оксани Нестерчук (2020).

Отже, асоціативний експеримент – це той метод, який успішно допоможе розкрити культурну специфіку слів, те спільне та відмінне, що присутнє у свідомості носія культури, визначити, яку роль відіграє рідна мова у процесі формування картини світу тощо, а найбільше підходять для реалізації цієї мети саме асоціативні словники.

Висновки до розділу 1

Психолінгвісти, лінгвокогнітивісти, а також психологи, логопеди та нейролінгвісти користуються здобутками дослідників на тему дослідження мовної свідомості на постійній основі. Науковим цей термін став порівняно недавно і чіткої окресленості поки не набув. Стислим поясненням цілей цього напрямку можна назвати вивченням того, як свідомість проявляється через мову і формування мовою образів у людської свідомості.

Більшість лінгвістів вивчають мовну свідомість безпосередньо крізь призму мови: розглядають, які слова та висловлювання використовуються найчастіше, які значення їм надаються людиною. Також досліджується частота використання слів та виразів у медіапросторі.

Асоціації давно досліджуються в різних галузях – психології, соціальних науках, лінгвістиці, психолінгвістиці. Широкий спектр експериментів на основі методу асоціативного експерименту, як контрольованих, так і вільних асоціацій, проводяться дослідниками на постійній основі. Метою дослідження асоціацій є побудова асоціативних полів і вивчення асоціативного відображення різних явищ.

Умовою створення асоціативних словників будь-якої мови стає базування на психологічному сприйнятті одиниць свідомості, пов'язаних у психіці людини. Одиниці свідомості можуть виступати як образи сприйняття, ідеї, поняття, емоції, почуття. Для складання асоціативного словника важливо, щоб асоціативні відповіді, отримані в експерименті, позначалися словом.

Представлені у вигляді багатовимірної асоціативної мережі, асоціативні тезауруси подають картину організації та функціонування мовної свідомості середньостатистичного носія певної мови. Вважається, що асоціативний тезаурус являє собою об'єкт аналізу, що дозволяє по-новому поглянути на співвідношення мови і культури, роль мови у формуванні етнічної ментальності.

РОЗДІЛ 2

АСОЦІАТИВНИЙ ТЕЗАУРУС ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗУМІННЯ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ

2.1 Пошук відмінностей між асоціативним та лексико-семантичними методами та їх місце у вивченні мовної свідомості

Індивідуальність людини, яка користується мовою, ситуація, у якій відбувається мовленнєва діяльність, простір, час, зовнішні фактори такі як соціолінгвістичне середовище, народна культура та менталітет, стало одним із центральних питань сучасного світового мовознавства. Дослідження в цій галузі радикально змінили деякі висновки, зроблені з традиційних лінгвістичних підходів. Зокрема, той факт, що відображення і вираження дійсності у свідомості є багатоетапним і складним аналітичним процесом, що здійснюється у свідомості та реалізується у мовленні.

При дослідженні мовної картини світу важливо вивчати психологічну картину зовнішнього світу і те, як вона відображається в мові; аналіз таких питань, як відображення зовнішнього світу в мові, роль асоціативного мислення, асоціативний зв'язок мовних одиниць та угруповання на його основі стає відображенням сучасного психолінгвістичного підходу.

Асоціативна лінгвістика часто базується на досвіді. Досліджуючи мовну свідомість, було б несправедливим виключати із дискурсу існуючі лексико-семантичні методи аналізу. У той час як основні асоціації, досліджені у роботах, пов'язаних із мовною свідомістю, є психологічними асоціаціями, оскільки вони засновані на ідеях, виникає питання потреби виокремлення саме мовних асоціацій. Загальновідомо, що семантика значущих одиниць у мові закономірно розкривається спорідненими значеннями (близькими, суперечливими, подібними).

У попередньому розділі ми дійшли висновку, що мова відображає ментальні особливості носіїв мови, тож можна стверджувати, що культурний

код знаходить своє відображення у мові і простежується на лексичному рівні. Когнітивні процеси, пов'язані з емоційним сприйняттям дійсності, зумовлюють образ навколишнього світу, що простежується у *лексемах*, які належать до тої чи іншої мови.

Важливою характеристикою лексико-семантичної області мови слід визнати існування принципу угруповання слів за семантичною подібністю. Цей принцип є експліцитним виразом взаємозв'язку слів, що лежить в основі визначення лексико-семантичної структури мови. Нині можна зустріти різні визначення терміна семантичне поле, проте більшість науковців, наприклад, Баудер А.Я., Безрукова А.В., Васильєв Л.М., Кочерган М.П., Лисиченко Л.А. та інші, ідентифікують поле як структурне утворення, засноване на семантичній близькості (Баудер, 1982), (Безрукова, 1985) (Васильєв, 1971: 105-112), (Кочерган, 1980), (Лисиченко, 1997).

Тобто подібні ідеї та принципи можна звести до виділення семантичного поля як системоутворюючої конструкції, що розкриває структуру зв'язків.

Подібно до того, як слова, що зберігаються в ментальному лексиконі, можуть бути фонологічно згуртованими у спосіб, не пов'язаний зі значенням, вони також можуть бути предметом семантичного об'єднання залежно від їхнього концептуального зв'язку з іншими словами. Наприклад, під час асоціативного експерименту стимул ХЛОПЧИК скоріш за все отримає у відповідь реакцію *дівчинка*, аніж непов'язану контекстуально реакцію *сорочка*.

Докази семантичного обґрунтування, а також експерименти із асоціаціями, обмовками та лексичними запам'ятовуваннями у випадках *афазії* (дефіцит мови після пошкодження мозку) (Milberg, Blumstein, 1981) демонструють існування різних типів зв'язків між лексичними одиницями, а також організацію ментального лексикону є значно складнішою, ніж алфавітно організований словник. Має сенс розглядати лексикон як

інтерактивну мережу з кількома типами зв'язків між елементами, а щоб поставити теорію, що опише те, як ця мережа може бути організована, важливо розуміти окремі методи співвідношення слів.

Одним із найважливіших понять у семантичних відношеннях є *лексико-семантичне поле*, що є групою лексичних одиниць, які мають загальну концептуальну асоціацію з точки зору галузі знань, або регулярного входження одиниці до реальних ситуацій. Сучасні теорії лексичних полів започатковані Йостом Тріром (1931), який спирався на попередні ідеї Соссюра (1983), який стверджував, що значення слова неможливо зрозуміти ізольовано від зв'язків з іншими семантично спорідненими словами в тому самому лексиконі. Наступні десятиліття досліджень підтвердили, що слова, як правило, демонструють сильні семантичні асоціації зі словами в тій самій семантичній сфері. Ефективним прикладом цього стануть два різних слова, що мають однакове звучання або написання. Наприклад, слово "мати" у значенні жінка, може асоціюватися зі словом "сім'я", але "мати" у значенні дієслова викликає реакцію на кшталт "гроші". Ці два слова (ідентична фонологія, різна семантика) знаходяться в різних лексичних полях.

Але концепт лексико-семантичного поля може існувати лише в контексті асоціацій. Термін *асоціативне поле* вперше використав Шарль Баллі у 1940 році. Цей швейцарський лінгвіст зі школи структуралістів порівнював слова із сузір'ями; у них кожне слово було в центрі, стаючи точкою, де сходилася невизначена кількість інших узгоджених термінів. Асоціативне поле можна визначити як мовний простір, набори слів, які відповідають одній темі чи сфері реальності, але не обов'язково є словами однієї граматичної категорії (іменники, дієслова чи прикметники), а також не обов'язково мають спільний корінь. Однією з особливостей асоціативного поля є те, що воно має нестійку й абсолютно мінливу структуру (Bally, 1932: 151).

Асоціативне поле — це сукупність слів-реакцій на одне і те саме вихідне слово, сукупність асоціативних уявлень, так чи інакше пов'язаних зі словом, але виданих вербально (Trier, 1931).

Елементи індивідуального асоціативного поля представлені у повному наборі слів-реакцій на слово-стимул, і здатні допомогти у визначенні психологічного значення слова у відношенні до особистості. Індивідуальне асоціативне поле утворює складну систему індивідуальної лексики, що охоплює минуле, теперішнє та майбутнє. Хоча слова в індивідуальному лексиконі людини пов'язані з минулим і теперішнім досвідом, майбутній досвід визначає зміну структури слів у лексиконі людини та додавання нових слів. Із цього слідує, що асоціативне поле має декілька властивостей і відрізняється від семантичного поля постійною мінливістю. Отже, асоціативне поле слова-стимулу являє собою сукупність слів-реакцій.

Найбільшою відмінністю асоціативного поля від семантичного стає відсутність жодного типу обмежень щодо типу зв'язку, який можна включити. Ці обмеження можуть бути парадигматичними (синоніми), синтагматичними (зв'язок справа – вода) і навіть ідіосинкратичними (бабуся – хустка). У той же час можна сказати, що до семантичного поля містять набір слів, які охоплюють певну концептуальну область і які мають певні визначені відносини один з одним, а зв'язок між ними може бути суб'єктивним і пов'язаним із пізнанням світу. Відповідно до цього підходу пояснити загальні принципи організації словника, кожне слово огортається мережею асоціацій, які пов'язують його з іншими термінами. Ми визначаємо асоціативне поле як асоціативно-семантичну конструкцію, яка реалізує свої зв'язки всередині певного семантичного поля, але ніколи не збігається з ним.

Незважаючи на схожість у будові та багатомірності зв'язків між елементами полів, ці два види полів мають значні відмінності, які простежуються вже на етапі збирання інформації. Ця інформація певним

чином структурована, і мова фактично є організованою класифікацією людського досвіду.

У своєму дослідженні від 2017-го року “Associative Way from Perception to Understanding: Associative Field vs Lexical-Semantic Field” Тетяна Недашківська та Леся Кушмар (Недашківська, Кушмар, 2017) методом асоціативного експерименту приходять висновку, що поняття “асоціативне поле” є більш об’ємним і змістовним, ніж поняття “семантичне поле”. Усі стрижневі та периферійні реакції лексико-семантичного поля є елементами структури асоціативного поля. Набір асоціативних полів відображає особливості світогляду носіїв мови.

У контексті вивчення мовної свідомості особистості важливим стає звернути увагу саме на особисте асоціативне поле.

Згідно з А. Комбсом, свідомість – це процес, що постійно змінюється, який визначається окремо для кожної особистості. Настрій людини, спогади можуть впливати на розум (Combs, 1996). В асоціативних експериментах виражається свідомість індивіда, а в процесі експерименту виникають уявлення людини, накопичені життєвим досвідом. Тому асоціативне поле є динамічним і характеризується тим, що в міру збільшення життєвого досвіду людини зазнає суттєвих змін.

Асоціативні поля можуть бути різними за типом. В.П. Абрамов виділив такі типи асоціативних полів, як загальні та індивідуальні; постійні та тимчасові; прості і складні; штучні і природні; науково обґрунтовані і прості; обов'язкові та добровільні. Перераховані вище види споріднені між собою, і між деякими з них можна спостерігати узагальнення. Наприклад, спостерігається, що колективні поля є загальними, але також постійними, природними та обов'язковими. Індивідуальні поля, навпаки, тимчасові, добровільні, у яких асоціації не завжди однакові, а мінливі, зміна значень слів формується на основі соціально-комунікативних відносин власників мови (Абрамов, 2001: 124-125).

Застосування методів дослідження мовної свідомості має, тим чи іншим шляхом, контролювати джерела, спосіб та достовірність отриманих результатів, а отже, оптимальна методологія буде у першу чергу, стійкою до неминучих пертурбацій у дослідницькому процесі, групі дослідників, респондентів тощо. Ми маємо прагнути таких результатів, що можуть бути досягнуті та підтверджені сторонніми, незалежними дослідниками, і це накладає певні обмеження на наші методи.

Нещодавнє дослідження від 2022-го року Н.А. Волковинською зосереджене на порівнянні асоціативного та семантичного полів із опорною групою двадцяти назв хлібобулочних назв отримало заключення, що в асоціативному полі знайшли відображення тематичний, синтагматичний, парадигматичний та фонетичний типи відношень, з явним домінуванням екстралінгвістичного, що відображає зв'язок слова з його референтом, - *сигматика*, у той час як семантичне поле, крім відсутності прояву прагматичного аспекту, відрізняється фіксацією, перш за все, лінгвістичних аспектів: семантики (парадигматичні відносини) та синтактики (синтагматичні відносини). Для носіїв мови, таким чином, важливішими виявилися ситуаційні зв'язки (Волковинская, 2022: 67-72).

Хоча виділяти один із методів аналізу як правильний буде некоректним, більш дієвим у випадку вивчення мовної свідомості носіїв можна вважати використання саме асоціативного поля. Більш вузьке семантичне поле буде доцільним для використання, наприклад, під час вивчення лінгвоконцептології.

2.2 Зіставлення мовної свідомості українців та американців за матеріалами асоціативних словників та експериментів

Оскільки словесні асоціації різні в кожній мові, асоціативне значення також індивідуальне. Асоціативне значення слова динамічне. Зміни в знаннях і уявленнях про навколишній світ, а також у сприйнятті всесвіту призводять

до змін у словесних і пов'язаних асоціаціях. Отже, сприйняття світобудови має значний вплив на вербальні асоціації та пов'язане з ними асоціативне значення.

Предметом лінгвістичного аналізу стають частотні довільні асоціації із високою швидкістю відповіді, отримані під час асоціативного експерименту. Цей матеріал підлягає в статистичній обробці та дозволяє виявити асоціативні поля та мережу мови.

Змістове наповнення асоціативного поля аналізується за допомогою асоціативного гештальту, методу, який набув популярності серед сучасних дослідників і використовується у психолінгвістичних роботах Д. Терехової, І. Стерніна, Ю. Марковіної. Асоціативний гештальт виявляється, коли асоціати тяжіють до певних характеристик і групуються природнім шляхом навколо кількох реакцій позначених концептами. (Терехова, 2000а) Асоціативний гештальт використовується в цій роботі для міжкультурного зіставлення даних. У лінгвістиці та психолінгвістиці термін гештальт розуміють як закріплений за мовною одиницею цілісний образ відображуваного явища чи об'єкта (Терехова, 2000а).

Для аналізу асоціацій за основу взято класифікації Д. Терехової та Л. Кушмар, зосереджених на виявленні вербальних зв'язків між словом-стимулом та реакцією (Терехова, 2000б: 62-63; Кушмар, 2011: 9-10).

Для аналізу американської мовної свідомості американців був обраний онлайн-проект English Small World of Words (далі — SWOW-EN). Учасників цього експерименту набирали в Інтернеті за допомогою краудсорсингу, який спирався на соціальні мережі, електронну пошту та веб-сайти університетів. Для участі не було встановлено жодних обмежень, окрім вимоги, щоб учасники вільно володіли англійською мовою. Людей, які були зацікавлені в участі, незважаючи на відсутність вільного володіння англійською, було скеровано до інших мов у проєкті. Цей проєкт був обраний саме через потребу в актуальності реакцій, натомість друковані тезауруси англійської

мови доступні лише у редакції 70-х років, що не задовольняє потреб дослідження.

Для виявлення образів мовної свідомості носіїв української мови використовувалися матеріали "Славянського асоціативного словаря" за авторством Н.В. Уфимцевої, Г.А. Черкасової, Ю.М. Караулова та Є.Ф. Тарасова 2004-го року видання. Із більш нещодавніх матеріалів дослідження присутні результати асоціативних експериментів українських дослідників.

При аналізі словесних асоціацій, крім поняття асоціативного значення, в асоціаціях важливі також такі поняття, як національність, соціальна ідентичність, гендерна ідентичність. Вплив подібних факторів помітно, наприклад, під час асоціативних експериментів, у яких було використано слово-стимул БАТЬКІВЩИНА в українській мові і HOMELAND в англійській.

Аналізуючи дані асоціативного експерименту, зібрані в " Славянском асоціативном словаре ", можна помітити, що серед україномовних учасників дуже частими ставали слова логічні, використовувані на повсякденній основі – *Україна, рідна, моя*, що, очевидно, пов'язано з етнічною приналежністю респондентів. У цьому немає нічого дивного, адже експеримент за участі респондента поставлений таким чином, що передбачає раціональність – респонденту відомо, що він бере участь у науковому заході, і це не може не впливати на його реакцію. Наприклад, соціальний праймінг, або вплив на поведінку іншої людини за допомогою непрямих сигналів, є поширеною конструкцією в дослідженнях соціальної психології. Дослідження показали, що активізація певного соціального поняття, такого як соціальний статус або вік, може впливати на поведінку учасників при виконанні наступного, не пов'язаного з цим завданням. Можна припустити, що усвідомлення учасником мети експерименту впливає на отримані реакції, тому асоціація є прагматичною.

Серед україномовних респондентів можна помітити тенденцію відповідати на такі стимули, як БАТЬКІВЩИНА, дуже певним, *очікуваним* та соціально прийнятним чином. Проте в англomовних респондентів буде помічатися та сама тенденція, а це каже про існування певної спільної риси мовної свідомості носіїв англійської та української мов.

Окремий спосіб, у якому реакція може бути очікуваною, все ж залежить від менталітету. Наприклад, на слово-стимул HOMELAND американці відповідають частіше за все словом *security*, і в цьому немає нічого випадкового, як могло би здатися українському досліднику. У дійсності це каже про суспільну травму, пов'язану із терактами 11 вересня 2001 року. За інших обставин, така державна структура, як "Department of Homeland Security" ніколи не потрапила б у мовну свідомість американців.

Цікавим зауваженням стає відсутність у англійському веб-словнику SWOW-EN слова-стимулу MOTHERLAND. Як слово-реакція воно також зустрічається відносно рідко – всього п'ять разів, три з яких були подані у відповідь на стимули HOMELAND, ORIGIN та ORIGINATE. Відсутність цього слова у постійному лексиконі англomовних людей пояснюється його природою. Частіше за все, воно використовується мігрантами з тих країн, у яких народи історично уособлювали свою країну в жіночому образі. Для них рідна країна – це мати-земля. Наприклад, поширеним уособленням Росії є Матушка Росія. Під час руху за незалежність Індії наприкінці 1800-х років виникла концепція Бхарат Мата (або мати Індія). Обидва ці уособлення були пов'язані з давніми богинями-матерями.

Існують також культури, які персоніфікують свою країну в ролі батька, німецький національний гімн містить рядки, які перекладаються як "За німецьку батьківщину!" (нім. Vaterland). Український варіант слова також має такий корінь.

Повертаючись до носіїв англійської мови, існує думка, що використання таких термінів, як *fatherland* та *motherland*, може звучати

націоналістично. Поза політичним контекстом слово *homeland* може бути більш нейтральним, хоча сьогодні воно може звучати дещо старомодно. Згідно з даними Google Ngram, використання терміну *homeland* відносно термінів *motherland* та *fatherland* переважає.

Українські респонденти ж, навпаки, частіше за все відповідали емоційно забарвленими асоціаціями, що вказує на підвищену патріотичність саме у контексті, пов'язаному з територією. Територіальна цілісність завжди була найбільшим пріоритетом для українців, у той час як патріотичність англійськомовних респондентів проявляється зовсім інакше.

У ході аналізу стимулів БАТЬКІВЩИНА/HOMELAND було виокремлено такі типи реакцій, як (див. Таблиця 2.1):

Таблиця 2.1.

Асоціативні зв'язки стимулів БАТЬКІВЩИНА/HOMELAND

Типи реакцій	Українська мова	Англійська мова
Синтагматичні	41%	33%
Власні назви	22%	26%
Парадигматичні	10%	15%
Вербальні складені	8,1%	1%
Емоційно-оцінені	7%	4%
Тематичні	5,8%	19%
Ремінісцентні	0,06%	-
Словотвірні	0,02%	2%
Комплексні	0,02%	-

Найбільшими за обсягом в обох мовах були виявлені синтагматичні реакції, частіше за все ті, які утворювали словосполучення із словом-стимулом БАТЬКІВЩИНА – *моя, мати*; HOMELAND – *security, colonial*. При зіставленні асоціацій типу власні назви бачимо такі реакції: БАТЬКІВЩИНА – *Україна (100), Ніжин (2), Волинь (1), Крим (1), Росія (1)*,

СРСР (1), Шевченкова (1); HOMELAND – America (7), Russia (7), USA (5), Canada (2), Ireland (2), Australia (1), Germany (1), Wisconsin (1). Більш глобалізована відповідь англomовних респондентів вказує на колоніальні риси мови.

Для глибокого аналізу місця патріотизму у мовній свідомості американців та українців пропонуємо розглянути відповіді респондентів за параметрами індексу яскравості реакцій Й.А. Стерніна, який вважається важливим показником ваги семантичного компонента, оскільки він репрезентує реальне місце останнього в значенні слова-стимулу в мовній свідомості респондента, виражає ступінь його актуальності для мовця. Дізнавшись коефіцієнт семантичної близькості, ми зможемо точніше розглянути результати отриманих експериментів.

Ядром обраного слова-стимулу PATRIOT виявилися такі елементи: *American – 0,09, country – 0,09, America – 0,05 та flag – 0,05*. Можемо прослідкувати, що для суспільної мовної свідомості носіїв англійської мови за сім років дослідження це американець, який бореться за свої права, непокоїться за цілісність держави. Рівним до нього стає і концепт країни. Тут можна розуміти реакцію респондентів як буквальну.

Результатами українського експерименту поділилася у своїй праці Загородня О.Ф. (Загородня, 2018) Вона виділила такі ядерні елементи асоціативного поля ПАТРІОТ, як *українець – 0,057, я – 0,044, України – 0,040*. Прослідковується схожість у відповідях, адже більшість респондентів неминуче асоціювала термін патріотизму саме зі своєю країною. Якщо існує відмінність у розподілі відповідей, отже, можна сформулювати гіпотезу про існування певного відображення (репрезентації) цієї відмінності у мовній свідомості. Українці більш персоналізовано сприймають патріотизм, у той час як американці відносяться до концепту у кумулятивному його сенсі.

Цікавим прикладом транслювання емоційного стану людей через мову стає асоціативне поле слів ВІЙНА/WAR.

Дані україномовного асоціативного експерименту були зібрані Близнюком К. Р. та Свідченко Р.О. у квітні 2022-го року (Близнюк, Свідченко, 2022). Загалом на стимул було отримано 1522 асоціації. Цей експеримент був обраний заради більш точного встановлення місця слова ВІЙНА у мовній свідомості українців як у мирні часи, так і у військовий час.

Англомовний ресурс SWOW-EN зібрав 100 реакцій (див. Таблиця 2.2):

Таблиця 2.2

Зіставлення ядер асоціативних полів стимулів ВІЙНА/WAR

№ з/п	Українська мова	Англійська мова
1.	<i>смерть</i> – 243 (15,9%)	<i>peace</i> – 19
2.	<i>біль</i> – 145 (9,5%)	<i>death</i> – 7
3.	<i>страх</i> – 99 (6,5%)	<i>fight</i> – 7
4.	<i>кров</i> – 66 (4,3%)	<i>battle</i> – 6
5.	<i>жах</i> – 53 (3,4%)	<i>blood</i> – 5

Події повномасштабного вторгнення РФ мали відчутний ефект на мовну свідомість україномовних респондентів. Помітною розбіжністю стає відсутність антонімічних реакцій у ядрі асоціативного поля, на відміну від американських учасників експерименту, які, загалом, не зазнали війни у повсякденному житті. Автори україномовного експерименту наголошують, що позитивні асоціації складала лише 5% від усіх отриманих результатів.

Проте, гіпотеза впливу реалій на мовну свідомість може бути спростована, оцінивши результати, викладені у " Славянском ассоциативном словаре ". Станом на 2004-ий рік, ядро асоціативного поля слова ВІЙНА складала такі реакції, як: *смерть* – 89 (17,8%), *горе* – 32 (6,4%), *мир* – 17 (3,4%) та *зло* – 16 (3,2%). Антонім *мир* (17), імовірно, виступає саме зумовленою мовленнєвим штампом *війна і мир*, який знаходився у мовній свідомості слов'янських народів через відому однойменну книгу Л. Толстого.

Антонімічна природа відповіді англомовних респондентів могла бути викликана історичними подіями, пов'язаними із рухом хіпі у 60-ті роки.

Активісти цього руху пропонували вирішення війни у В'єтнамі одним словом *peace*. Минулі протести збереглися в національній і культурній пам'яті носіїв англійської та могли вплинути на сучасні відповіді учасників експерименту. Також, не можна виключати і гіпотезу про те, що у пам'яті багатьох респондентів могла відкластися цитата Джорджа Оруела із його книги "1984", *War is Peace* що стало мовленнєвим штампом в англійській мові завдяки великій популярності новели як у сучасності так і загалом. Проте наступні асоціації утворюють емпіричний індикатор *death* та співвідносні до нього категорії *fight, battle, blood*.

У мовній свідомості носіїв української мови поняття війна в першу чергу завжди асоціюється зі смертю, не зважаючи, чи в мирний, чи у військовий час проводився експеримент. Це може вказувати на певну травму, яка передається із покоління в покоління. Молоді люди сьогодення чули страшні історії від ветеранів другої світової війни або ті, які розповідаються старшими членами сім'ї дітям. І нині можна із впевненістю сказати, що ця травма буде із нами ще декілька поколінь у майбутньому, тому можна зробити висновок, що ядерна асоціація *війна — смерть* залишатиметься у мовній свідомості українців.

Спробуємо проаналізувати дані із "Славянського асоціативного словаря" та SWOW-EN за допомогою класифікації асоціативних зон, запропонованої Недашківською Т.

Так, за структурою асоціативної зони реакцій на слово ВІЙНА синтагматичні реакції становлять 23%, парадигматичні – 0,6%, а вербальні складені – 0,3%. За змістом же асоціативні зони розподіляються на такі: тематичні – 49%, емоційно-оцінні – 39%, остаток яких становлять ремінісцентні реакції, комплексні та власні назви.

За структурою реакції слова WAR складаються з майже повністю парадигматичних – 64%. За змістом переважають тематичні – 79%, на другому місці за вживаністю емоційно-оцінні – 20%, залишок – власні назви.

Яскраву розбіжність у сприйнятті метафізичних концептів носіями двох досліджуваних мов можна побачити під час аналізу асоціативних полів стимулів ЛЮБОВ/LOVE (див. Таблиця 2.3).

Таблиця 2.3

Зіставлення ядр асоціативних полів стимулів ЛЮБОВ/LOVE

№ з/п	Українська мова - 500	Англійська мова - 100
1.	<i>вічна</i> – 23 (4,6%)	<i>heart</i> – 17%
2.	<i>щастя</i> – 21 (4,2%)	<i>hate</i> – 15%
3.	<i>почуття</i> – 14 (2,8%)	<i>adore</i> – 4%
4.	<i>кохання</i> – 12 (2,4%)	<i>amour</i> – 3%
5.	<i>чиста</i> – 11 (2,2%)	<i>friendship</i> – 3%

В англомовній свідомості перше місце посідає саме асоціація *heart*. Це може натякати на те, що англомовні респонденти акцентують увагу на щирості пережитих емоцій, адже вони йдуть від самого серця.

Подібна реакція також може бути пов'язана з історією самого символу серця. Відомий логотип міста Нью-Йорк, створений ще у 70-ті роки, який читається як "I heart NY" зображає яскраво червоне серце і став моментально відомим, як серед американців, так і по всьому світу. Але саме в англомовній свідомості слово *heart* стало дієсловом і з тих пір часто використовується замість слова *love* у повсякденних розмовах або листуваннях.

Україномовні респонденти ж, у свою чергу, наголошують на тому, що любов повинна бути вічною, саме таким чином підтверджуючи правдивість емоції. На друге місце серед кількості відповідей потрапляє реакція *щастя*, яка пояснюється позитивною реакцією на стимул, у той час як в англомовній свідомості відчувається класична взаємопов'язаність понять *love* – *hate*, передана канонічним антонімом.

За результатами цих експериментів, емоційно-афективні реакції загалом зустрічаються набагато частіше саме в україномовній свідомості, у

той час як англomовна свідомість переповнена логіко-понятійними та ціннісно-смысловими асоціаціями.

Виконаємо аналіз структури асоціативних полів ЛЮБОВ/LOVE за допомогою методики асоціативного гештальту (див. Таблиця 2.3)

Таблиця 2.4

Зони гештальтів асоціативних полів стимулів ЛЮБОВ/LOVE

№ п/п	Зони гештальтів	Українська мова	Англійська мова
1.	Характеристики	35%	4%
2.	Об'єкт любові	19%	19%
3.	Емоційні стани	15%	21%
5.	Ознаки	14%	19%
6.	Типи	0,2%	6%
7.	Неживі предмети та явища	0,3%	3%
8.	Пори року	0,02%	-
9.	Дії	0,3%	6%
10.	Органи	0,02%	17%
11.	Якості людини	0,1%	1%
12.	Назва фільму	0,06%	1%
	Усього зон	12	11%

Помічаємо першу особливість – загальна кількість гештальтних зон асоціативного поля одержаного в результаті аналізу інформації англійського асоціативного словника відрізняється на один. В англomовній свідомості не виділяється особлива пора року, пов'язана із любов'ю, у той час як представники українського етносу асоціюють любов саме із *весною*.

Найбільшою за обсягом зонами стали "Характеристики" стимулу ЛЮБОВ – *вічна (23), чиста (11), щира (10)*; та "Емоційні стани" стимулу LOVE – *hate (15), joy (2), feel good, happiness (1)*, тощо.

Зона "Об'єкт любові" має однакові показники у 19%, проте відповідно до ієрархії розташування показники двох етносів займають різні місця: LOVE – *you (3), children, me (2), babies, boyfriend, family (1)*. ЛЮБОВ – до Батьківщини (10), до ближнього (6), до дівчини, до матері (4), до батьків, до Вітчизни (1), і т.д. Під час аналізу цього гештальту знов проглядаємо патріотичні настрої україномовних респондентів, любов до Батьківщини посідає перше місце в ієрархії наповнення.

Під час аналізу слів СІМ'Я/FAMILY також можна помітити розбіжність у реакціях.

На слово СІМ'Я україномовні респонденти частіше за все давали такі відповіді: *велика (67), дружна (36), моя (28), родина (20), щастя (18)*; у той час англomовні учасники експерименту відповідали так FAMILY – *friends (12), love (12), mother (5), home (5), mom (4)*.

Українська сім'я найчастіше сприймається людьми як велика, своя та щаслива. Такі позитивні відповіді вказують, можливо, і не на реалії респондентів, а на ідею того, якою має бути справжня сім'я. Такі родини описано в художніх творах, показано по телебаченню. Отримані асоціативні пари, як *сім'я – дружина* та *сім'я – моя* є семантично спільними та підкреслюють значення індивідуально-особистісних предикторів.

Слова-стимули ЖИТТЯ/LIVE здатні продемонструвати те схоже і відмінне у мовній свідомості, як, наприклад, ставлення до життя. Аналіз асоціативних полів виконуємо спочатку зосередившись на ядрах, найчастотніших реакціях. Одразу помічаємо розбіжності: (див. Таблиця 2.5)

Таблиця 2.5

Зіставлення ядер асоціативних полів стимулів ЖИТИ/LIVE

№ з/п	Українська мова - 477	Англійська мова - 100
-------	-----------------------	-----------------------

1.	<i>щасливо</i> – 33 (4,6%)	<i>life</i> – 14%
2.	<i>довго</i> – 29 (4,2%)	<i>die</i> – 12%
3.	<i>існувати</i> – 21 (2,8%)	<i>breathe</i> – 6%
4.	<i>гарно</i> – 18 (2,4%)	<i>exist</i> – 5%
5.	<i>любити</i> – 11 (2,2%)	<i>free</i> – 5%

Зіставлення ядр асоціативних полів засвідчує відмінні риси мовної свідомості українців та англомовних респондентів. Відповіді респондентів українською мовою вказують на надії і сподівання прожити життя саме *щасливо* (33), *довго* (29) та *гарно* (18). Представники носіїв англійської мови пов'язують стимул LIVE із *life* (14), *die* (12), *breathe* (6), *exist* (5), тобто більш семантичними асоціаціями, емоційно-оцінну якість передає лише найменша по значущості реакція *free* (5). Представники обох народів пов'язують стимул ЖИТИ/LIVE із поняттям *існувати* (21) та *exist* (5), проте калькісні показники вказують на більший ступінь актуальності саме в україномовній свідомості. Така схожість може вказувати на подібне ставлення до життя у певного відсотку носіїв мови не в залежності від культурного фону.

Для подальшого аналізу знов скористуємося методикою асоціативного гештальту. Асоціативний гештальт слова ЖИТИ має такий вигляд:

Зона 1. Якість життя (53%): *щасливо* (33), *довго* (29), *гарно* (18), *добре* (14), *весело* (13), *красиво* (10), *радість*, *радіти* (8), *дружно*, *не тужити* (6) і т.д.

Зона 2. Заради чого, кого (20%): *любити* (15), *творити* (11), *працювати* (6), *праця* (5), *сім'я* (3), *боротись*, *гуляти*, *діяти*, *і любити* (2), і т.д.

Зона 3. Базова людська діяльність (0,8%): *існувати* (21), *життя* (4), *вмерти*, *вмирати*, *існування*, *смерть* (2), *дихати* (1) і т.д.

Зона 4. Принципи життя (0,7%): *разом* (9), *чесно* (8), *треба* (3), *душа в душу* (2) і т.д.

Зона 5. Час (0,3%): *вічно (10), вічність, востаннє, далі, довге (1)*

Зона 6. Місце (0,2%): *в місті, дім (3), будинок, вдома, в Чернігові, дворище, село, у бабусі, хата (1)*

Зона 7. Неістоти (0,1%): *вогонь, вода, дорога, камінь, квітка троянди, нагорода, поле, шлях (1)*

Розглянемо асоціативний гештальт стимулу LIVE.

Зона 1. Базова людська діяльність (53%): *life (14), die (12) , breathe (6) , exist (5), dead, alive, animate, breathing, dwell, breath, live, not dead (1)*

Зона 2. Мовленнєві штампи (27%): *and let live (4), love (3), music (2), action, concert, laugh, television, wire, odd, in, on air, let(1)*

Зона 3. Якість життя (9%): *free (5), healthy, joy, prosper, well (1)*

Зона 4. Живі істоти (3%): *animal, bird, plant (1)*

Зона 5. Бути (2%): *are, real (1)*

Зона 6. Ім'я (1%): *Liv (1)*

Таким чином, можна зробити висновок, що англомовний респондент в першу чергу користується логіко-понятійними аналізом поданого слова і подає семантичні асоціації, у той час як україномовний респондент спочатку відповість емоційно-забарвленими словами. Відсоткове відношення перших зон в обох мовах однакове, що дозволяє чітко виокремити відмінність у відповідях.

Ядро гештальту асоціативного поля ЖИТТЯ складають:

Зона 1. Якість життя (53%) : *щасливо (33), довго (29), гарно (18), добре (14), весело (13), красиво (10), радість, радіти (8), дружно, не тужити (6) і т.д.*

Зона 2. Заради чого, кого (20%) : *любити (15), творити (11), працювати (6), праця (5), сім'я (3), боротись, гуляти, діяти, і любити (2), і т.д.*

Ядро гештальту асоціативного поля LIVE складають зони:

Зона 1. Базова людська діяльність (53%): *life (14), die (12), breathe (6), exist (5), dead, alive, animate, breathing, dwell, breath, live, not dead (1)*

Зона 2. Мовленнєві штампи (27%) : *and let live (4), love (3), music (2), action, concert, laugh, television, wire, odd, in, on air, let(1)*

Порівнюючи другі зони гештальтів асоціативних полів, можна зробити висновок, що в англійській мові частіше використовуються слогани (*live and let live, live love laugh*) та сталі фрази. Також значним чинником стає двозначність слова-стимулу, у той час як в українському варіанті гештальту навіть не присутня зона мовленнєвих штампів.

Усі культури керуються певними негласними правилами, які важливі для розуміння подій та міжособистісної поведінки. Для розуміння поданої в асоціативних словниках інформації потрібно розуміння соціальних ситуацій та вміння "читати контекст" для виявлення контекстуальної інформації, закодованої в асоціаціях респондентів певних груп (Куранова, 2012: 129-130).

Більшість англомовних респондентів є вихідцями із вузькоконтекстних культур. Особливості цього типу культури можна вбачити у занотованих відповідях під час асоціативного експерименту. За результатами аналізу англійського асоціативного словника розуміємо, що помітне домінування в асоціативних полях семантичних зв'язків насамперед може вказувати на більш чіткий аналіз поставленого питання, знаходження асоціацій логічних та зрозумілих. У той же час україномовна свідомість дала результат більш багатозначних реакцій.

Характеристику україномовних респондентів як представників культури поліхронного типу можна підтвердити на прикладі стимулу ВІЙНА, слова-реакції, на який залишилися майже незмінними з плином часу, англомовні респонденти дотримувались монохронної тенденції.

Тенденції індивідуалізму також можна прослідкувати саме в англомовних респондентів. Стимул LOVE отримав відповіді щодо особи саме мовця *I, me*, а найбільш повторюваним став не приклад соціальної

структури а, скоріш, сталому концепту зображення любові. В україномовній свідомості можна помітити схожі особливості, проте колективістські ідеали все ще займають досить високу роль в ієрархії асоціативного поля.

В обох випадках можна прослідкувати орієнтацію на час – асоціації, пов'язані з історичними подіями, із чітким наголосом їх впливу на формування мовної свідомості. Дихотомічне мислення також прослідковується в проаналізованих мовах. Так, україномовний респондент повністю впевнений у своїх судженнях щодо того, що правильно, а що не правильно, а англійський респондент відчуває безпеку, переконаний у власній правоті.

Проаналізувавши наведені приклади, ми можемо бачити, як окремі історичні події, культурні здобутки та загалом менталітет порівняних носіїв мови впливає на мовну картину світу та відображається у миттєвих асоціаціях під час експериментів. Навіть взявши 1% інформації із асоціативних словників можна отримати чітку картину спільного і відмінного. Можна зробити висновок, що найбільший вплив на мовну свідомість мають саме пережиті події, які знаходять відображення у мовних моделях носіїв і впливають на спосіб мислення.

2.3 Недоліки існуючих методів проведення асоціативного експерименту

Асоціативний експеримент починається зі збору та організації інформації і закінчується власне укладанням асоціативного словника. Існуючі методи проведення асоціативного експерименту можна було б поділити на дві умовні категорії: (1) *очні* та (2) *заочні* експерименти залежно від того, зустрічаються дослідники із респондентами чи ні. Заочні експерименти можна проводити шляхом листування, скриньок опитування або онлайн-опитування.

Головною перевагою експерименту, проведеного в режимі "онлайн", є те, що він може бути повністю автономним, тобто за відсутності дослідника

на кожному етапі експерименту, починаючи зі збору, агрегації, підрахунку асоціативної інформації, закінчуючи навіть безпосередньо укладанням словника, у разі коли друкарський набір також можна було б автоматизувати.

Головним недоліком цього підходу є неможливість дослідника впевнитися у надійності отриманої асоціативної інформації, адже за відсутності вербальних та невербальних сигналів від респонденту, чіткого розуміння асоціативного середовища неможливо рішуче встановити, скільки часу респондент витратив на реакцію. Хоча веб-сайт опитування й може бути побудований таким чином, щоб записувати, окрім іншого, проміжок часу для кожної реакції, подібний підхід потенційно може дискримінувати людей, що друкують повільно, або не можуть друкувати через інвалідність; складно сказати, чи дійсно додаткові заходи зможуть позитивно вплинути на чистоту отриманої таким шляхом асоціативної інформації.

Респонденти під час очних заходів можуть соромитися. Якщо під час вивчення мовної свідомості шляхом асоціативних експериментів піднімуться потенційно приватні, чутливі теми, то в цьому випадку очний експеримент ніколи не принесе задовільних результатів; респонденти будуть готові піти на щирість тільки в тому разі, коли організатори експерименту зможуть гарантувати респондентам почуття безпеки, а бажано й повноцінної анонімності. Проте на великій вибірці анонімних респондентів так само може виникнути протилежна проблема, пов'язана із явищем спаму та *тролінгу*, популярним в онлайн-спільноті, тобто такі результати будуть потребувати додаткової і ретельної перевірки, наприклад, аномалій, спаму, і потенційно - змови.

Головний мотив, особливість та водночас обмеження всіх існуючих методів організації асоціативних експериментів полягає в залученні сторонніх респондентів. На перший погляд, може здаватися, що в умовах вивчення мовної свідомості неможливо обійтися без респондентів, проте на сьогоднішній день це вже не відповідає дійсності. Завдяки гучному прогресу

в галузі так званих *великих мовних моделей* (далі – *ВММ*) ми маємо можливість моделювати мовну свідомість за допомогою корпусів напряму, без участі людського респондента.

Через нестачу обчислювальної потужності, неповне розуміння законів обчислювальної лінгвістики та недостатню кількість параметрів, навіть найбільші мовні моделі минулого не були здатні "розуміти" корпус у тому сенсі, у якому на це здатні сучасні ВММ. Наприклад, довгий час ланцюг Маркова залишався найбільш розповсюдженим способом запису та прогнозування рекурентних текстових послідовностей, у якому літерам, словосполученням або словам призначалося окреме число, яке визначало та дозволяло математично розрізнити окремі мовні одиниці. На жаль, для поглиблення нашого розуміння мовної свідомості та феномену особистого досвіду в суб'єктів мовлення цього абсолютно недостатньо.

Моделі минулого здатні вивчити, які слова частіше зустрічаються поруч із іншими, або виконувати спеціалізовані задачі на кшталт перевірки граматики, проте зі зростанням часу, обсягу обчислень тощо – тренування моделі не масштабується в напрямку зростання точності, достатньої для поглиблення нашого розуміння мовної свідомості або вирішення мовних завдань загального зразку. Найбільший крок уперед у цій галузі стався тоді, коли науковці здогадалися застосувати для кодування слів за допомогою багатовимірних векторних зображень.

Однією із перших моделей, що була здатна ефективно реалізувати та знайшла практичне застосування в галузі обчислювальної лінгвістики, стала модель Word2Vec, що з'явилася на світ у 2013 році та влаштована наступним чином: спочатку принципово великий корпус розбивають на слова, рахують частоти входження кожного окремого слова. Це дозволяє визначити такі частини слова, як *a*, *the* та *of* в англійській, що не мають власного сенсу, проте надають значення словам поруч. Оскільки ці слова не мають власного значення, для спрощення подальшого навчання шляхом штучного

пониження частоти входження (децимації) їх роль у корпусі зменшується. Далі створюється багат шарова штучна нейромережа заданого розміру з випадковими параметрами. На вхід до цієї мережі будуть поступати слова у двійковому форматі, а після обробки вхідних даних параметрами багат шарової мережі, на виході ми отримуємо вектор – список чисел, про який можна думати як точку у багатовимірному просторі. Мережа здатна працювати і у зворотному напрямку, таким чином той чи інший вектор можна перетворювати назад у те слово, що йому відповідає.

Наприклад, для запису географічних координат достатньо двох чисел – широти і довготи, а запис розташування людини у тривимірному просторі вже потребує три числа: два числа для кожної із географічних координат, і ще одне для зазначення висоти. Таким чином, довжина вектору (кількість чисел у записі координат) завжди відповідає розмірності простору.

Сучасні моделі обчислювальної лінгвістики пішли у цьому розумінні значно далі ланцюгів Маркова та схожих моделей минулого. Таким чином, примітивні мовні одиниці (слова) у Word2Vec кодуються векторами розмірності 300, тобто кожне слово визначається послідовністю із 300 чисел, більш сучасна GPT-2 схилилася до розмірності 1024, а передова модель GPT-3 використовує вектора розмірності 12288. З ростом розміру моделі, кількості її параметрів, зростає і "глибина" токенизації – процесу кодування складів, слів та словосполучень; завдяки цій особливості, векторні зображення здатні у абсолютно загальному випадку зберігати багатогранне уявлення про семантику слів, що хвилює уяву. Як і більшість інших простих математичних об'єктів, для векторів визначені арифметичні операції; у контексті обчислювальної лінгвістики та мовних моделей на кшталт Word2Vec, це означає, що ми здатні складати та віднімати будь-які слова, незалежно від сенсу. Єдина потреба полягає в тому, щоб бажане слово достатньо часто (нерідко для цього може бути достатньо не менше двох разів) зустрічалося в

корпусі, і тоді арифметична логіка буде витримуватися, і як правило, відповідатиме інтуїтивним очікуванням.

Наприклад, якщо до слова-вектора KING додати шляхом складання слово-вектор WOMAN, то ми отримаємо вектор, що при декодуванні обернеться на слово QUEEN. Також ми можемо взяти вектора для слів WALKING та WALKED, відняти від одного інше, і отримати таким чином вектор-різницю. Тепер, якщо ми візьмемо слово SWIMMING та додамо до нього цей вектор-різницю, то результатом стане вектор, що при декодуванні обернеться на слово SWAM, *плавати* у минулому часі. Завдяки усього двом арифметичним операціям ми можемо знаходити відповідні слова для будь-яких семантичних відношень, що присутні в корпусі: країна – столиця, місце роботи – посада, слово-антонім тощо.

Ця обставина відзначила революцію у сфері машинного навчання та обчислювальної лінгвістики. Ніщо не пов'язане з ростом точності та мовної потужності моделі так, як кількість її параметрів та кількість часу, енергії витрачених на тренування моделі. Сучасні передові ВММ потребують тисяч коштовних серверних відеокарт та багатьох сотень тисяч кіловат-годин для початкового тренування, проте як тільки тренування базової моделі на принциповому корпусі завершене, ця модель здатна вирішувати мовні завдання загального призначення. Дослідники мають можливість дотренувати таку модель на власних корпусах меншого розміру, щоб "мотивувати" її спеціалізуватися в розв'язанні мовних задач спеціального призначення; цей процес називається *тонким налаштуванням*, або *доведенням*.

Кульмінацією блискавичного успіху нових методик моделювання спочатку стала модель так званого маскування тексту BERT (Devlin, Chang, Lee, Toutanova, 2018) (110 мільйонів параметрів), невдовзі GPT-2 (Vaswani, Shazeer, Parmar, та ін., 2019) (1.5 мільярдів прм.), і нарешті славно відома GPT-3 (Brown та ін., 2020) на 175 мільярдів параметрів, що дослідники

вирішили не публікувати у публічному доступі з етичних міркувань, адже рівень розуміння прочитаного та письмового розуміння відповідно в цієї моделі вже вищий за середньостатистичного носія англійської мови, наукова стаття, згенерована за авторства GPT-3, пройшла рецензування в науковому журналі з філософії, і на думку дослідників, модель могла б успішно використовуватися у якості пропаганди. Це не завадило дослідникам із Google DeepMind у травні 2022 році опублікувати BLOOM (*BLOOM*, б. д.), відкриту багатомовну модель на 176 мільярдів параметрів, що на момент написання цієї роботи є найбільшою моделлю такого типу та розміру.

Слід зазначити, що тренування сучасної мовної моделі – це коштовний процес, що потребує значних інвестицій, проте вартість тренування моделей знижується з розвитком спеціалізованого заліза. Далеко не кожна країна може похизуватися власними ВММ, себто найбільша російська мовна модель mGPT має 1.3 мільярди параметрів, що у сто разів менше за англомовні аналоги.

Серед україномовних моделей на особливу увагу заслуговують Wechsel-Ukrainian (Minixhofer, Paischer, Rekabsaz, 2021) (774 мільйони прм.), Roberta-Ukrainian (Радченко, 2021) (125 мільйони прм.) та багатомовна Roberta (Borgeaud, Mensch, Hoffmann, та ін., 2021) від Facebook у декількох варіантах залежно від розміру моделі (від 330 мільйонів до 6.27 мільярди прм.), і саме ці три моделі різного типу та архітектури ми будемо використовувати для проведення асоціативного експерименту за відсутності респондентів.

Варто зауважити, що Roberta-Ukrainian є прикладом успішного дотренування шляхом точного налаштування (*fine tuning*) великої багатомовної моделі Roberta від Facebook в якій українська мова статистично представлена недостатньо (ставить менше 1% навчального корпусу) шляхом розширення тренувального корпусу на етапі точного налаштування *post-factum*.

До переліку мовних завдань, що здатні виконувати сучасні мовні моделі: (а) давати відповіді на запитання, спираючись на фактичні знання з таких ресурсів, як, у тому числі, українська Вікіпедія, (б) виправлення помилок у англomовних текстах, (в) переказування/пояснення складних текстів простішими словами, (г) переклад іноземних мов, (д) автоматичний аналіз неструктурованих даних, (е) класифікація переліку предметів за поданими категоріями на прикладі, (є) перетворення назв фільмів на емодзі, (ж) визначення емоційного настрою фрагмента тексту. У рамках цієї роботи ми обрали дві українськомовні моделі типу маскуваннн та одну модель вільної генерації тексту.

Маскуваннн тексту – це нейромережевий метод, у якій моделі пропонується словосполученнн, реченнн або текст, у якому міститься *маска* – прогалина, яку модель заповнить із зображень сенсу та семантики навколишнього контексту. Текстова маска може знаходитися в будь-якому місці, тобто як на початку, в середині, так і наприкінці словосполученнн, реченнн або тексту. Цей метод протиставляється методу вільної генерації тексту, що також називається завершенннм. У цьому випадку моделі пропонується словосполученнн, реченнн, текст або фрагмент реченнн/тексту, що модель намагатиметься закінчити або продовжити. Завдяки цьому методу сучасні ВММ здатні виробляти повноформатні тексти, що вимірюються тисячами слів.

Слід зазначити, що попри суто стохастичну (випадкову) природу побудови ВММ, отримання детермінованих результатів можливе за рахунок встановлення зернового значеннн для генератору випадкових чисел, це дозволяє гарантувати стабільність та повторюваність отриманих результатів у разі, коли це передбачено параметрами експерименту. Таким чином, укладений одним дослідником словник може бути повторений з точністю до літери іншим дослідником за умови постійних стартових параметрів.

Зазвичай текстовий видобуток ВММ налаштовується за допомогою *параметрів* текстової генерації, які безпосередньо впливають на розподіл вірогідностей обраних слів всередині моделі, що призводить до одних чи інших змін у кінцевому тексті; за допомогою цих параметрів дослідник може впливати на ступінь "випадковості" добутого тексту.

Наприклад, це дає можливість точно контролювати добуток реакцій на стимули, провокувати більш незвичайні відповіді та неортодоксальні асоціації для моделювання фантазії респондентів. До таких параметрів входять *top_k*, *top_p*, значення *температури* (детермінічність) та *штраф за повторення*, що дозволяє схилити модель до більш різноманітних добутоків.

Для експериментальних конфігурацій, що складаються з двох чи більше моделей одночасно, часто застосовується метод *ансамблю*, коли результат роботи однієї моделі використовується як вхідний стимул для інших. Таким чином, дві маскові моделі можуть генерувати множину первинних та вторинних асоціацій, які будуть інтерпретуватися завдяки моделі вільної генерації за допомогою шаблонного стимулу, наприклад, "як пов'язані X та Y?". Вільні інтерпретації (пояснення) для добутих асоціацій можуть бути надіслані як стимул до одної із маскових моделей, із прогалинами замість певних слів в якості маски. Це дає досліднику можливість отримати більш повну картину про природу та кластери асоціацій, протиставити корпуси різних моделей та окремі доведення для дотренованих моделей.

В умовах перекладацької практики у БФ "КАМІННИЙ ХРЕСТ" ми мали можливість застосувати україномовні ВММ задля автоматичного аналізу заявок користувачів-заявників, що дозволяє зберегти час волонтерів, гарантувати, що всі нові заявки буде оброблено, агреговано та розподілено максимально швидко, не зважаючи на миттєву зайнятість жодного окремого кейс-волонтера. Неможливо завчасно передбачити, які слова, порядок речень та власне, які мовні форми чи фразеологізми користувач

обирає для тексту своєї заявки, так само, як ми не можемо знати наперед окремі теми/категорії для укладання спеціалізованих форм; кожна заявка на допомогу унікальна і розбирати її треба із зображень того, чим вона схожа та чим вона не схожа на подібні заявки, що були оброблені раніше. Можливість використання ВММ для вирішення цієї задачі дозволяє суто спростити її спочатку до (1) аналізу мовної свідомості заявників, а потім до безпосередньо (2) укладання стимулів для порівняння та витягу даних заявника, а співставлення цієї інформації із базою – це дуже зрозуміла для програмістів Фонду задача, яку вони вміють вирішувати систематично.

Нам вдалось перенести цей досвід на предметну область досліджень мовної свідомості в асоціативних словниках завдяки тим інструментам, що були доступні для нас у Фонді. Варто зазначити, що один із стратегічних партнерів Фонду, американська компанія NVIDIA і лідер у сфері машинного навчання та тренування ВММ зацікавлений у виділенні ресурсів під першу величезну україномовну модель на щонайменше мільярд параметрів, кодова назва Skovoroda, що зможе вирішувати проблеми українських біженців та жертв війни в гуманітарній сфері, а також призведе до росту якості українських текстів, отриманих шляхом оптичного розпізнавання символів та аналогічними комп'ютерними методами адаптації паперових книг, що традиційно вносять значну кількість помилок та мають труднощі з обробкою достатньо старих/пошкоджених текстів.

Висновки до розділу 2

Асоціація – це розумова діяльність людини, сталий зв'язок між явищами та предметами у свідомості людини, що вербалізується під час мовленнєвого процесу, та виходить з суб'єктивного досвіду та знань мовця. Аналізуючи асоціативні словники двох представлених мов, ми здатні за допомогою асоціативного поля відобразити ієрархію змісту у свідомості.

Для достовірного аналізу певної мовної свідомості потрібно розуміти не лише значення слів, але й культурний контекст виучуваного етносу.

Використання асоціативного експерименту для вивчення мовної свідомості вже укорінилося серед сучасних українських дослідників, особливо для вивчення динамічних змін у цій сфері. Проте аналіз саме асоціативних словників – корпусу даних складених за результатами асоціативних експериментів – дає змогу для аналізу та зіставлення зрізу мовної свідомості у конкретний період часу.

Зіставний психолінгвістичний аналіз на основі асоціативних словників допомагає дослідникам чітко уявити особливості мовної свідомості українськомовних і англомовних учасників експериментів під час проведення асоціативного експерименту.

Найбільший вплив на мовну свідомість за результатами аналізу утворюють історичні події, закарбовані в національну пам'ять респондентів. Таким чином, схожою рисою мовних свідомостей стає орієнтація на час.

Відмінність мовних свідомостей американців та українців прослідковується у багатьох аспектах. Завдяки аналізу ядр обраних слів-стимулів відмічаємо вузькоконтекстний тип американської культури через домінування семантичних зв'язків. Помітно відрізняються типові відповіді україномовних респондентів – переважна кількість емоційно-оцінних реакцій.

Проте результати такого аналізу можна піддати сумнівам через мінливу природу мови. В умовах постійного оновлення інформаційного простору носіїв мови через вільний доступ до мережі Інтернет, мовна свідомість носіїв схильна до скороминущих впливів.

Класична методологія проведення асоціативного експерименту здатна коригувати цей фактор тільки в разі проведення експерименту протягом довго періоду часу, що вимірюється роками.

Натомість великі мовні моделі тренуються на основі даних, отриманих протягом десятків років, пропорційно більша частина яких була отримана в останні роки, що надає пріоритет актуальним течіям мовної свідомості в тому вигляді, у якому вона зображена в мережі Інтернет та в сучасній літературі.

РОЗДІЛ 3.

АНАЛІЗ НОВИХ МЕТОДІВ ТА ПРИВАБЛИВИХ ПРАКТИК УКЛАДАННЯ СЛОВНИКА

3.1 Технічна частина експерименту

Для англomовної складової експерименту ми обрали дві ВММ маскового зразку (одна з яких є багатомовним варіантом) та дві моделі вільної генерації тексту.

Для української складової експерименту, ми також обрали дві багатомовні ВММ маскового зразку, що були треновані на текстах із Інтернету, до яких входили 20 мов світу, з яких українська складала 2,5%. Також була застосована одна модель вільної генерації тексту на основі GPT-2, отримана шляхом методу WECHSEL "ініціалізації вкладень підслів для міжмовної адаптації для одномовних мовних моделей", що дозволило уникнути тренування нової моделі з нуля.

Усі використані нами моделі були завантажені через програмний інтерфейс HuggingFace, що дозволяє запускати ВММ в єдиному форматі та без необхідності адаптувати код кожної окремої моделі. Усі розрахунки в цій роботі було виконано на відеокарті NVIDIA RTX 3090, CUDA версії 11.6 та 24 GB відеопам'яті.

3.2 Збір, аналіз та інтерпретація отриманих даних

Слова-стимули було організовано в список пар слів української та їх відповідним перекладом англійською, кожна з пар подавалася по черзі в кожну з трьох моделей, що мали сгенерувати по 100 слів-реакцій у заданих параметрах.

Англomовні моделі:

    xlm-roberta-large

    roberta-large

gpt2-large

temperature=0.9, top_k=20, top_p=0.7

Україномовні моделі:

xlm-roberta-large

youscan/ukr-roberta-base

benjamin/gpt2-large-wechsel-ukrainian

temperature=0.8, top_k=20, top_p=0.97

Слова-стимули додавалися до шаблону речення-підказки (eng. *prompt*), метою якого є спричинити дуже конкретний формат кінцевої генерації. Кожна велика мовна модель натренована вирішувати абстрактні мовні задачі, тому якість результатів для будь-якого експерименту за участі ВММ буде сильно залежити від вдалого формату підказки. Шляхом експерименту були встановлені підказки, що давали найкращий результат у контексті дослідження.

Українськомовна підказка мала наступний формат: "асоціативний ряд: *слово-стимул*,"

Англомовна підказка мала наступний формат: "associations: *слово-стимул*,"

Маленький розмір обраних моделей не дозволяв гарантувати достатньо чіткий формат сгенерованих текстів, через що значна частина здобутих текстів мала містити паразитні слова, що не мають сенсу поодинці; такі слова, як "а", "та" в україномовних, "and", "of", "on" в англомовних результатах та ін. Для очищення здобутих текстів в автоматичному режимі використовувався список паразитних слів (stop words) із програмної бібліотеки набору інструментів для обробки природної мови NLTK, що були виключені із кінцевого списку результатів.

Значна частина із 300 слів-реакцій, що було сгенеровано для кожного слова-стимулу, зустрічалася всього один раз, тому наступним кроком було

обрахування частоти для кожного унікального слова, усі слова, що не потрапили до групи десяти найчастотніших слів, відкидалися.

Для візуалізації отриманого розподілу слів-реакцій ми використали два способи відображення списку слів: шляхом гістограми частоти окремих слів та асоціативної хмари, де розмір слова відповідає відносній частоті слова у виборці слів, що зустрічалися частіше одного разу.

3.3 Потенційне використання моделі для опису лінгвістичної картини американської та української мовної свідомості

Асоціативний експеримент, укладений за допомогою запропонованої моделі, налічував 100 слів реакцій з кожної моделі.

Для чистоти експерименту словами-стимулами виступили вже проаналізовані вище БАТЬКІВЩИНА/HOMELAND, ВІЙНА/WAR, ЛЮБОВ/LOVE, СІМ'Я/FAMILY, ЖИТИ/LIVE (див. Рис.3.1 та Рис 3.2)

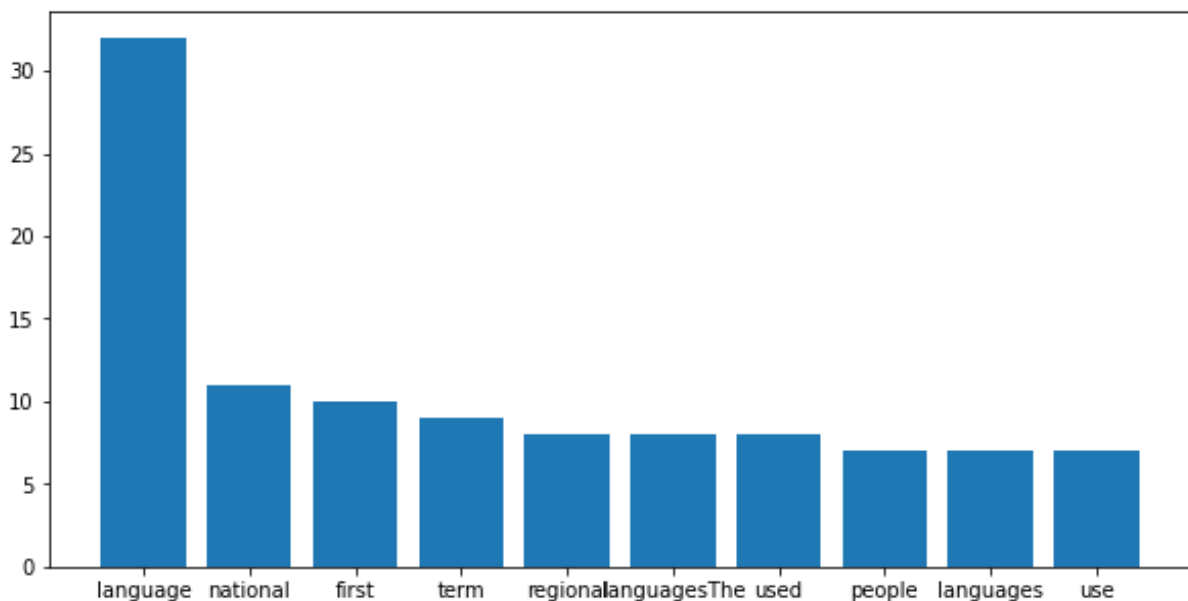

Рис.3.1 Асоціативне ядро слова HOMELAND

language(32) national(11) first(10) term(9) regional(8) languagesThe(8) used(8) people(7) languages(7) use(7)

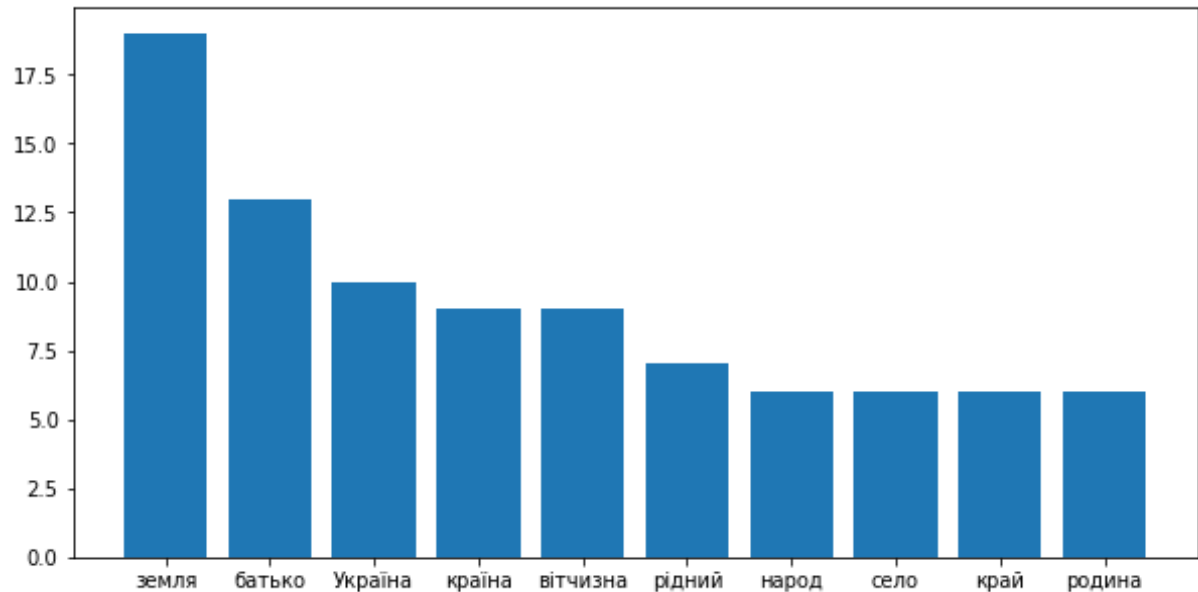

Рис.3.2 Асоціативне ядро слова **БАТЬКІВЩИНА**

*земля(19) батько(13) Україна(10) країна(9) вітчизна(9) рідний(7)
народ(6) село(6) край(6) родина(6)*

Зіставлення ядер асоціативних полів засвідчує відмінні риси мовної свідомості українців та носіїв англійської мови. Найчастотніші асоціації показують найбільш значущі поняття при сприйнятті стимулів **БАТЬКІВЩИНА/HOMELAND** на 2022-ий рік.

Так, реакцію *земля* можна класифікувати як парадигматичну реакцію за структурою, яка має семантичний зв'язок зі стимулом, та тематичну за змістом. Реакцію *батько* можна віднести до словотвірної, *Україна, країна, вітчизна, народ, село, край* – тематичні, *рідний* – емоційно-оцінна.

Представники англомовної свідомості, можна припустити, пов'язують стимул **HOMELAND** з ознаками приналежності до певного народу – *language, national, regional*, проте помітна відсутність асоціацій пов'язаних саме із конкретними країнами. На це можуть впливати два фактори.

По-перше, англійською мовою користуються не тільки носії мови. Таким чином, глобалізація може впливати на результати дослідження у випадку, якщо дослідник спробує аналізувати мовну свідомість, наприклад, американців. Проте не варто забувати, що наведений вище приклад –

результат роботи дуже слабкої моделі, яка була запущена лише із міркувань продемонструвати потенційні можливості використання.

По-друге, як вже було сказано у другому розділі, слово *homeland* з кожним днем поступово виходить із повсякденного використання. Це також могло вплинути на отримані результати.

Серед реакцій можна також помітити продукт не достатньої натренованості моделі – реакція *languagesThe*. Такі дефекти не будуть виникати при належному тренуванні.

Пропоную розглянути асоціативне ядро слова ВІЙНА (див. Рис. 3.3):

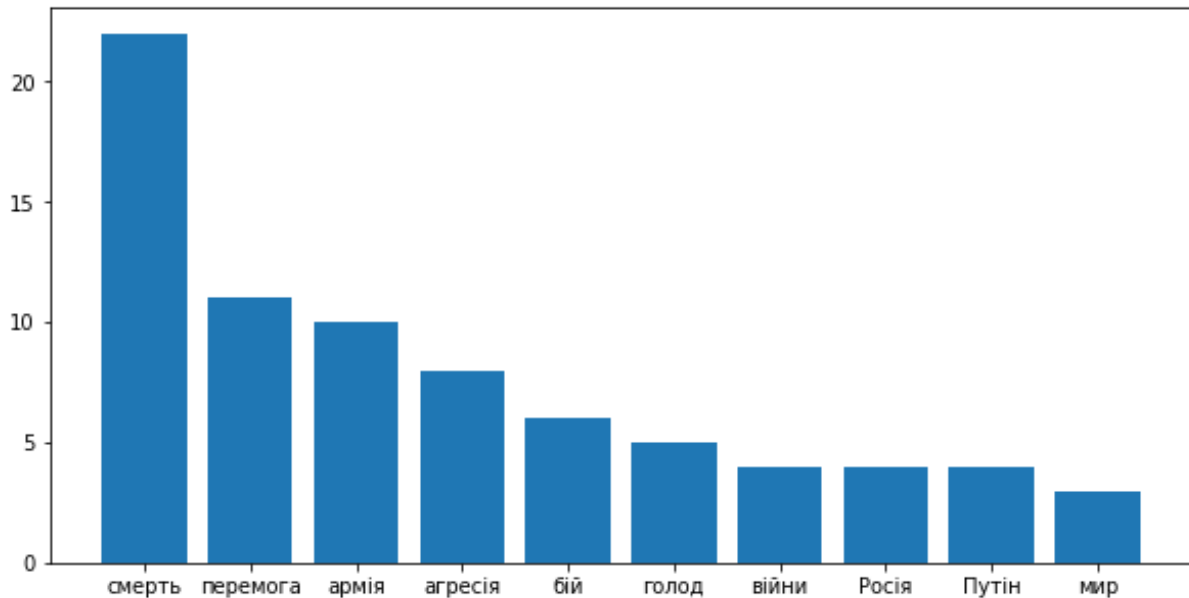

Рис.3.3 Асоціативне ядро слова ВІЙНА

Ядром стимулу у цьому випадку виступають такі реакції: *смерть(22)* *перемога(11)* *армія(10)* *агресія(8)* *бій(6)* *голод(5)* *війни(4)* *Росія(4)* *Путін(4)* *мир(3)*

На фоні актуальних подій подібні асоціації цілком логічні. ВІЙНА пов'язана у першу чергу зі *смертю(22)*, як і в минулих розглянутих асоціативних полях. Друга за частотою реакція *перемога (11)*, однак, вказує на незламну віру українського народу в перемогу, особливо чітко це проглядається саме тут.

Тематичні асоціації *армія (10)*, *агресія (8)*, *бій (6)*, *голод (5)*, *війни (4)* дають змогу чітко зрозуміти які саме аспекти ВІЙНИ українці вважають найактуальнішими на сьогоднішній день

Асоціації власні назви *Росія (4)* та *Путін (4)* вказують на розуміння українським народом країни та особистості, що на пряму причетні до ВІЙНИ.

Асоціативне ядро слова WAR (див. Рис. 3.4) :

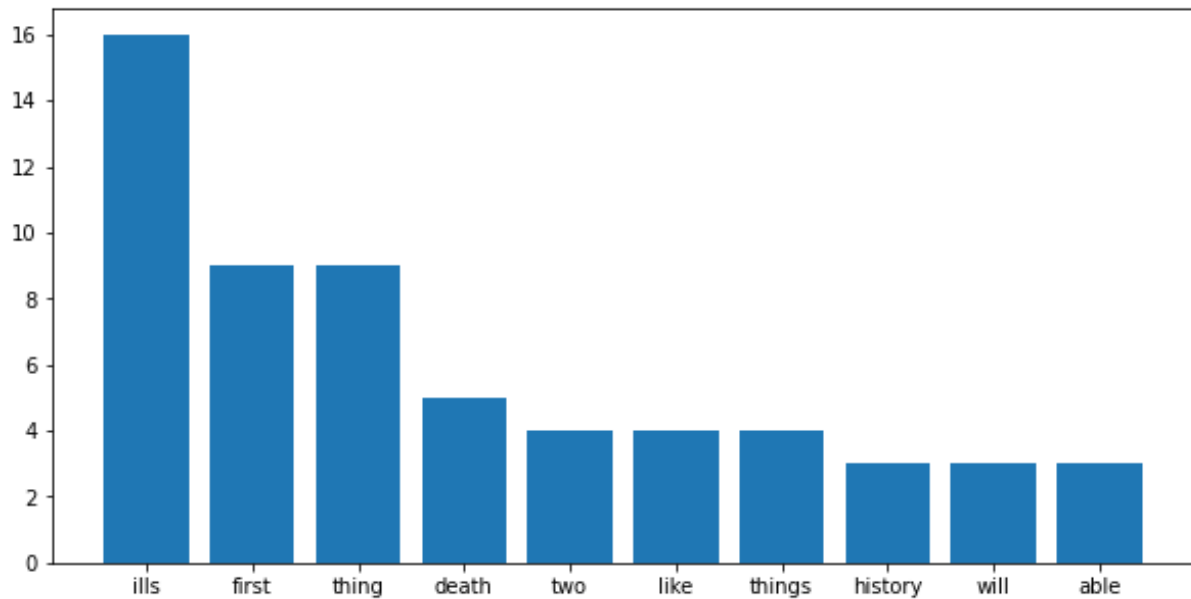

Рис 3.4 Асоціативне ядро слова WAR

Бачимо такі результати: *ills(16)* *first(9)* *thing(9)* *death(5)* *two(4)* *like(4)* *things(4)* *history(3)* *will(3)* *able(3)*

Зіставлення ядер засвідчує спільну рису англійської та української свідомостей. В обох випадках слово стимул ВІЙНА/WAR пов'язується зі смертю (22) /*death* (5). Проте кількісні показники вказують на більший ступінь актуальності для українськомовних респондентів.

Найчастотніша реакція носіїв англійської мови – *ills(16)* – вказує на негативне ставлення до слова-стимулу, хоча використання саме цього слова скоріше створює відчуття емоційної відстороненості. Присутність у ядрі стимулу WAR асоціації *history* (3) може вказувати на сприйняття носіями англійської мови війни як чогось далекого і, власне, історичного.

Новизна цього методу призводить і до зовсім неочікуваних асоціацій *first (9) thing (9) two (4) like (4) things (3) able (3)*. Утворення таких реакцій, як *thing (9)* та *things (3)*, може також бути прикладом синтаксичного групування, вказуючи на недбале ставлення до війни.

Асоціативне ядро слова ЛЮБОВ (див. Рис. 3.5):

кохання(26) щастя(22) радість(15) мистецтво(13) надія(9) краса(8) вірність(7) сміх(7) любов'ю(7) печаль(6)

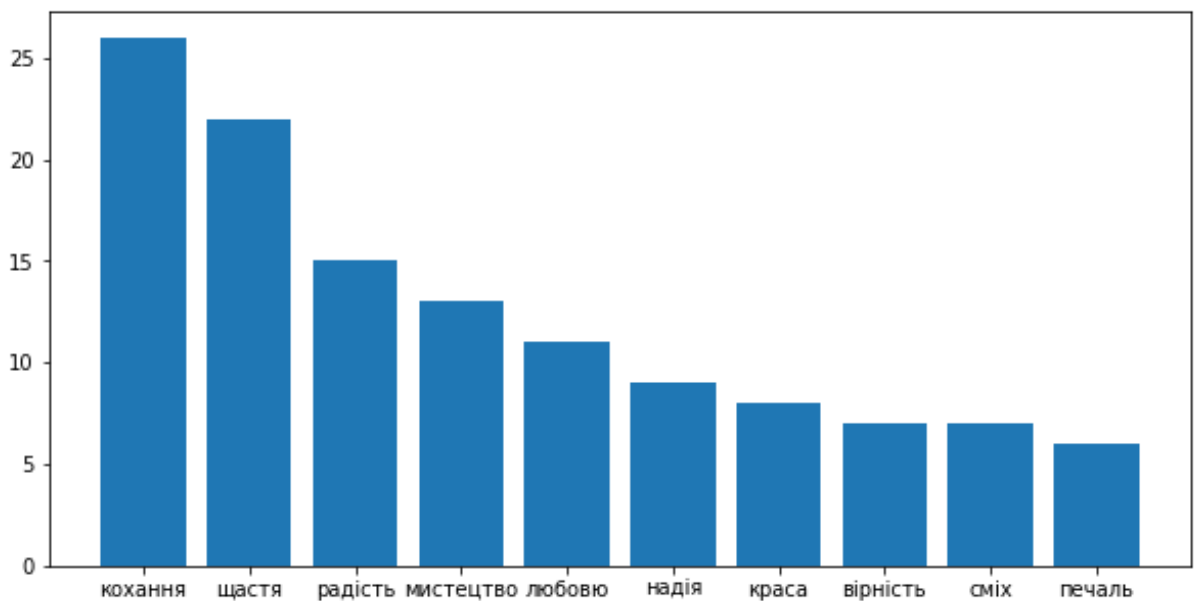

Рис 3.5 Асоціативне ядро слова ЛЮБОВ

За структурою парадигматична реакція *кохання(26)* вказує на те, що в україномовній свідомості ЛЮБОВ у першу чергу відображена як пристрасне почуття. Українці пов'язують любов із такими позитивними емоційно-оціночними реакціями, як *щастя (22)*, *радість (15)*, *надія (9)*, *краса (8)*, *сміх (7)*, а також негативною реакцією *печаль(6)*.

Ще одна частотна асоціація *мистецтво (13)* вказує на те, що саме це поняття є невід'ємною частиною у сприйнятті українцями любові. *Вірність (7)* також займає важливе місце, любов без вірності для українця не є справжньою.

Таким чином, конотативний компонент стимулу ЛЮБОВ виявляється позитивним, адже лише 5% відповідей становлять негативні. Мовна свідомість українця фіксує позитивне ставлення українців до любові, яка так славиться в українському фольклорі.

Розглянемо тепер асоціативне ядро слова LOVE (див. Рис. 3.6):

word(6) first(6) thing(6) person(5) desire(5) family(4) friend(4) man(4) can(4) friendship(3)

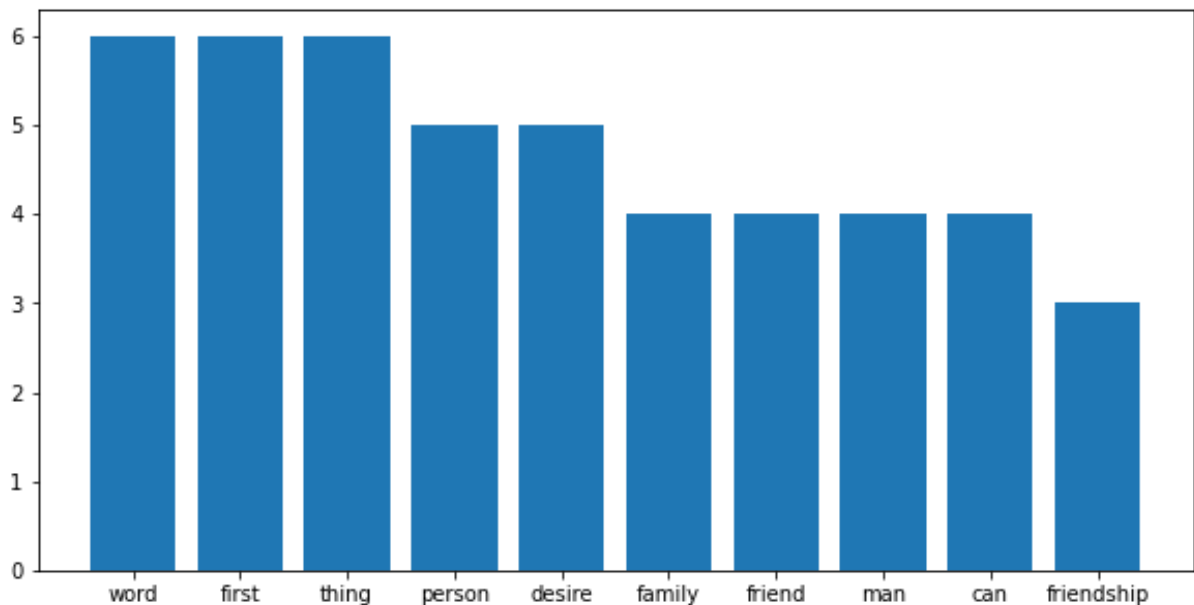

Рис 3.6 Асоціативне ядро слова LOVE

Серед отриманих результатів знову можна побачити домінантність мовленнєвих штампів: *love word, first love*.

Асоціація *desire* також дуже чітко визначає позицію англословних респондентів щодо любові – так само, як і в українській мовній свідомості, LOVE – це щось пристрасне. Асоціації *friend (4)* та *friendship (3)* також вказує на особливе ставлення до дружніх стосунків, а асоціація *family (4)* – на важливість проявлення любові у сім'ї.

На цьому прикладі знов помітна тенденція згрупувань асоціацій в англословній свідомості. Подібні результати були помітні також при аналізі традиційних асоціативних словників у другому розділі.

Асоціативна пара *love thing* може також стати прикладом помилки моделі, адже це назва пісні. Проте, якщо ця пісня має культурний вплив на носіїв мови, то асоціація стане легітимною. Таким чином, можна зробити висновок, що даний метод потребує розвитку ще і в цьому напрямку.

Варто відзначити різницю в сприйнятті почуття між українцями та американцями. В англomовній свідомості любов частіше за все відчують до когось, а в україномовній – порівнюють з іншими почуттями.

В асоціативному ядрі слова FAMILY можна також помітити, яке особливе місце займають дружні стосунки в англomовній свідомості (див. Рис. 3.7): *friends(31) community(7) person(6) can(6) children(4) colleagues(4) people(4) even(4) get(4) members(4)*

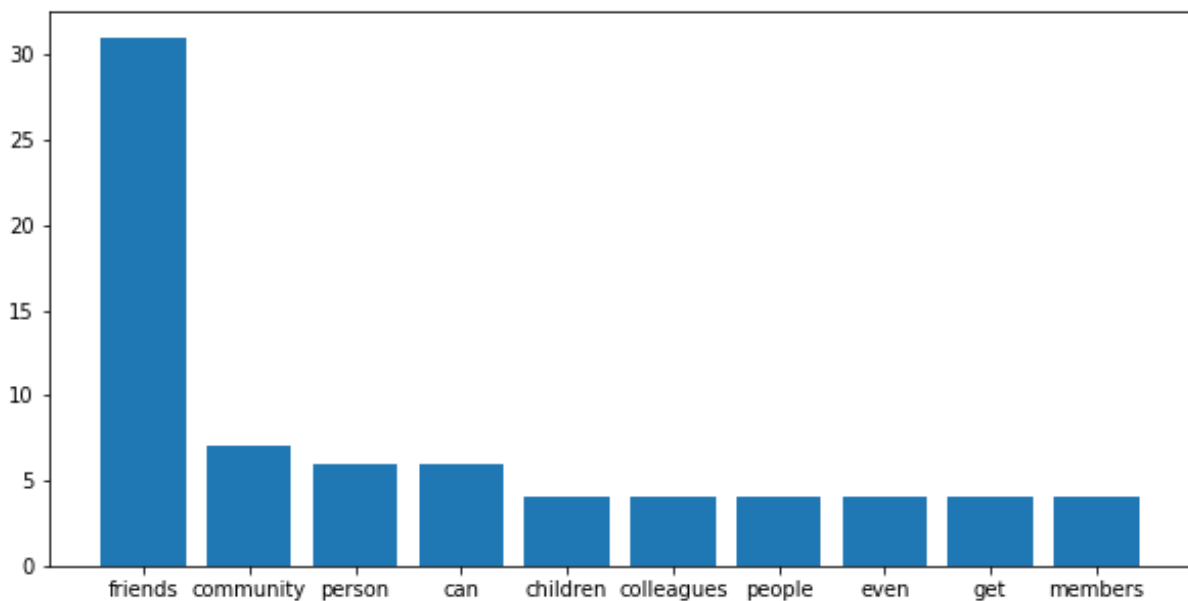

Рис 3.7 Асоціативне ядро слова FAMILY

Відмітимо помітний стрибок кількості реакцій *friends* (31). Ця ядерна реакція не є неочікуваною, адже ядром стимулу FAMILY під час аналізу традиційного асоціативного словника також виявилися саме друзі. Проте, у даному випадку, це ядро складає цілих 41% усього ядерного поля стимулу. Виникнення такої реакції може бути зумовлене, як і ставленням американців до друзів, так і прикладом популярного у мовленні групування *family and friends*.

Друга за повторюваністю асоціація *community*(7) стає індикатором ставлення англомовних респондентів до сім'ї як до спільноти з однаковими моральними принципами та якостями. Сім'я в англомовній свідомості – це *person* (6), *children* (4), *people* (4), та в деяких випадках навіть *colleagues* (4), тобто саме люди.

В ядрі асоціативного поля слова СІМ'Я бачимо схожі риси (див. Рис. 3.8).

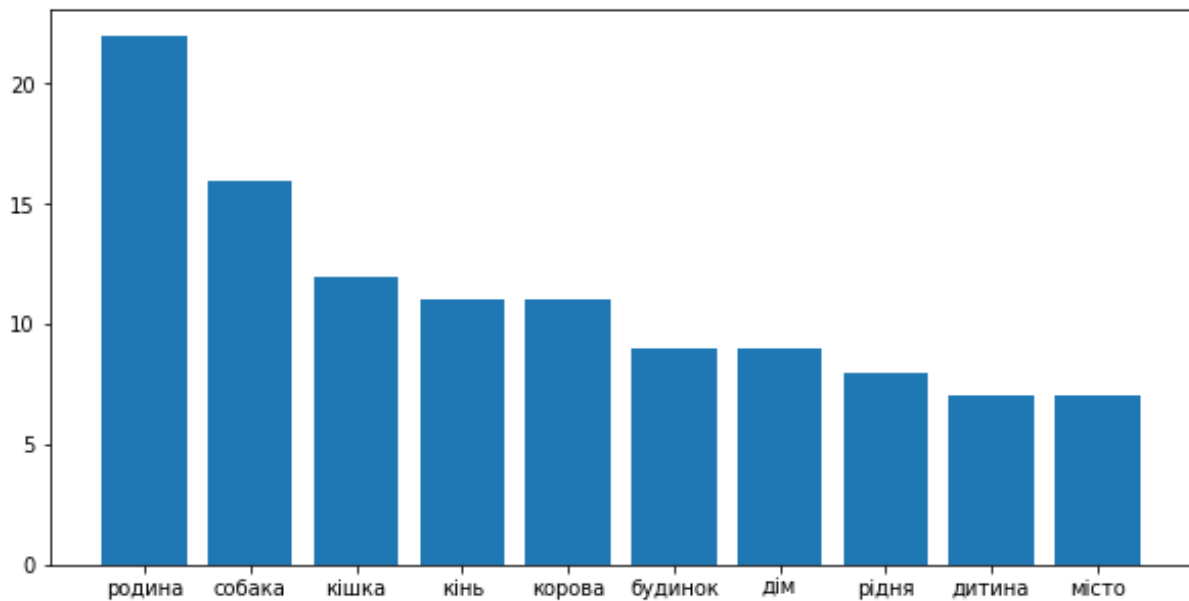

Рис. 3.8 Асоціативне ядро слова СІМ'Я

Отримуємо такі реакції: *родина*(22) *собака*(16) *кішка*(12) *корова*(11) *кінь*(11) *будинок*(9) *дім*(9) *рідня*(8) *дитина*(7) *місто*(7)

Але знову ж таки велику роль відіграє саме новизна методу, що могло спричинити деякі нелогічні відповіді. Подібних реакцій можна буде уникнути із подальшим розвитком моделі.

Асоціативне поле ЖИТИ (див. рис. 3.9):

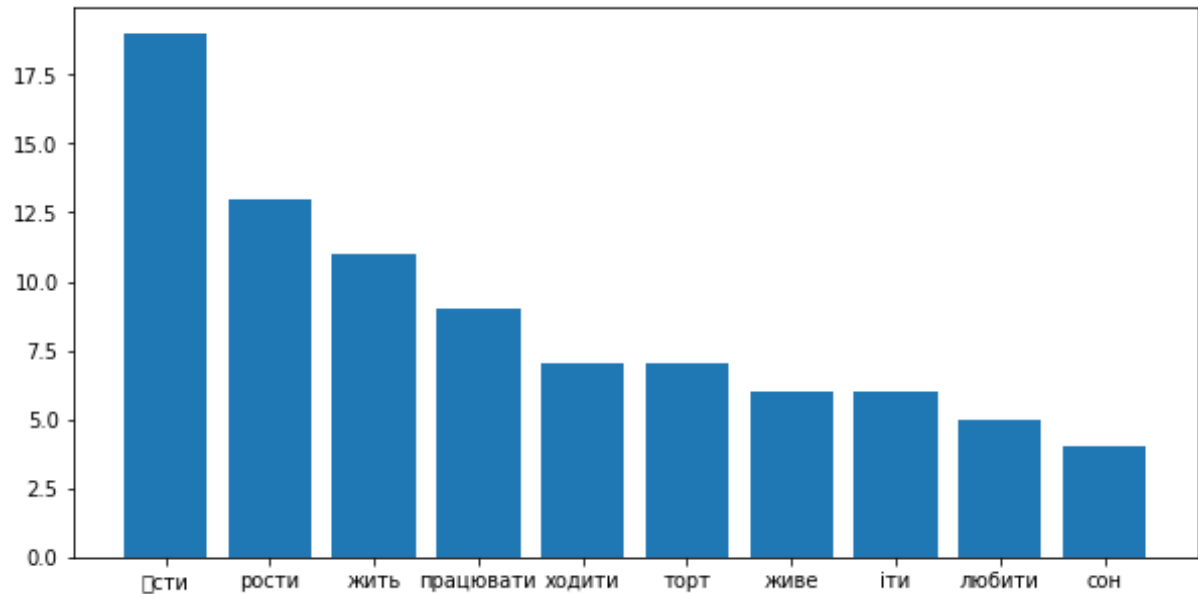

Рис. 3.9 Асоціативне ядро слова **ЖИТИ**

Реакції до стимулу ЖИТИ: *їсти*(19) *рости*(13) *жити*(11) *працювати*(9) *ходити*(7) *торт*(7) *живе*(6) *іти*(6) *любити*(5) *сон*(4)

Помічаємо знайомі реакції, які у попередньому розділі роботи були віднесені до гештальту "Заради чого, кого" – *їсти* (19), *рости* (13), *працювати* (9), *ходити* (7), *іти*(6), *любити*(5).

В асоціативному ядрі LIVE зустрічаються антонімічні асоціації *die* (47), *dead* (3), а також синонімічні *born* (19), *alive* (6), *life* (4), *living* (3) (див. Рис. 3.10).

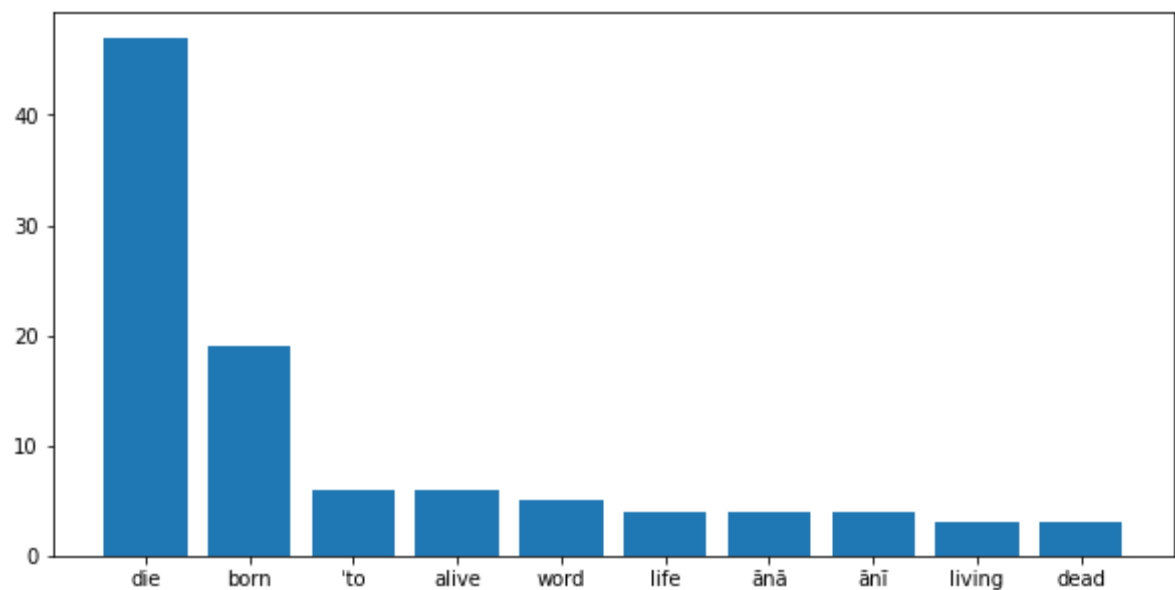

Рис 3.10 Асоціативне ядро слова **LIVE**

Отримані реакції: *die(47) born(19) 'to(6) alive(6) word(5) life(4) ānī(4) ānā(4) living(3) dead(3)*

Можна знову помітити технічні помилки, які виникли під час розрахунків. Через це можна зробити висновок, що цей метод ще далекий від ідеального, на його розробку підуть час та гроші. Але під час аналізу стало також зрозуміло, що він може стати гарною альтернативою сучасному асоціативному експерименту, а також послужить базою для укладання майбутніх асоціативних словників.

3.4 Укладання асоціативних словників шляхом повторюваного асоціативного експерименту

Кожен із окремих асоціативних експериментів ніяк не залежить від інших, отже, експерименти можуть проводитися окремо, у будь-який час та незалежності будь-ким із дослідників. Принципова цінність асоціативної інформації полягає в її актуальності та зазначених особливостях цільової групи, етносу, віку та надійності респондентів, а також власне характеру асоціацій в залежності від їх типу (синтагматичні, парадигматичні тощо) і багатьох інших факторів, що складно аналізувати без системного підходу до аналізу даних за допомогою облікувального програмного забезпечення, систем управління базами даних.

Без часової компоненти у вигляді часу отримання асоціації та точної інформації про респондента у кожному окремому випадку дуже складно говорити про те, як асоціації до одних і тих ж слів-стимулів змінюються з плином часу, і навпаки, а це, у свою чергу, суттєво знижує корисність цих даних у контексті аналізу динамічних систем, мовних середовищ, етносів, груп по інтересах тощо.

Структура асоціативних словників, встановлена ще в 70-і роки минулого століття, переважно збереглася в академічному середовищі до сьогодні (Бутенко, 1989, 1979), (Мартінек 2007, 2021). На жаль, стандарти

академічного друку не потребують від дослідників публікації первинних, необроблених даних, а кількість сторінок, як правило, суттєво обмежена, отже, значна частина корисних даних буде там відсутня. У певному сенсі, найбільш важливих, бо за їх відсутності неможливо перевірити отримані дані, розглянути окремі зрізи за часом, респондентом тощо. Без більш системного підходу та можливості ділитися отриманими даними із іншими дослідниками в цій галузі, неможливо отримати достатньо точну та своєчасну відповідь на складні питання відкритого характеру, що передбачають аналіз динаміки або деконструкції структури респондентів для додаткового корегування отриманих розподілів.

Гарним прикладом організації асоціативної інформації для потреб її подальшого дослідження є корпус SWOWEN-2018, що розповсюджується у вигляді табличного CSV (comma-separated values) файлу необроблених та агрегатних оброблених даних по кожному проведеному експерименту із наступними властивостями:

- participant — унікальний ідентифікатор респонденту;
- created_at — точний час проведення експерименту;
- cue — стимул;
- r1 — первинна реакція;
- r2 — вторинна реакція;
- r3 — третинна реакція;
- age — вік респонденту;
- gender — стать респонденту;
- education — освіта респонденту (1-ніякої, 2-неповна середня, 3-середня, 4-бакалавр, 5-магістр)
- city — місто респонденту;
- country — країна респонденту;
- nativeLanguage — рідна мова респонденту.

Така детальна інформація про респондентів, як їх унікальний номер, що дозволяє ідентифікувати їх у групі, вік, стать, освіту та рідну мову, а також час проведення експерименту дозволяють презентувати отримані дані з багатьох кутів залежно від особливостей соціокультурного контексту дослідження, постульованої гіпотези та конституції цільової групи людей-носіїв мови.

Проте іноді більш важливо звертати увагу не тільки на те, що нам відомо, а й на те, що нам не відомо. Детальна картина респондентів відносно представлених для них слів-стимулів дозволяє систематично аналізувати ірегулярності отриманих даних, прогалини у цільових групах, вікових та статевих категоріях та в разі онлайн-опитувань, виявлення аномалій щодо провокаційного характеру, феномену бригадування тощо. (Contributors to Wikimedia projects, 2017)

Сучасний асоціативний експеримент, що буде проводитися виключно в умовах академічного середовища, буде настільки точно відобразити соціокультурні обставини суспільства, наскільки це академічне середовище здатне відобразити ці обставини. Для всіх намірів і цілей наукового дослідження у цій сфері, більш різноманітна група респондентів має виключну статистичну та аналітичну цінність.

В умовах мережі Інтернет дослідник може отримати десятки тисяч реакцій різної міри надійності, що може бути передбачено шляхом фільтрування аномалій на етапі обробки результатів. Презентація та візуалізація асоціативних даних, груп респондентів, верстка словника тощо потребують сучасних інструментів на основі систем управління базами даних і механізм для обміну результатів у єдиному форматі, що дозволить дослідником якісно корелювати результати одного експерименту в одній респондентній групі до результатів із експерименту проведеного іншим дослідником.

Безпосередній процес укладання, верстка та публікація словника вироджується в автоматичну презентацію зазначених дослідником даних, що вже сьогодні може бути вирішене шляхом інструментів на основі мови табличних запитів SQL, а комп'ютерна верстка може генеруватися за допомогою програмних продуктів на основі LaTeX. Найкращий канал для розповсюдження словників та отримання зворотного зв'язку – це суспільство дослідників-лінгвістів у мережі Інтернет, де дослідники з усього світу отримують принципову мотивацію безперервно розширювати базу асоціативних експериментів під час проведення власних заходів.

Методи проведення, агрегації, аналізу, презентації та словникової верстки результатів асинхронних асоціативних експериментів залишається перспективною, на наш погляд, темою для майбутніх досліджень у цій галузі. У разі організації подібної ініціативи дослідникам варто буде залучитися підтримкою іноземних колег, прийняти єдиний формат для зберігання та обміну результатів на кшталт того, що був запропонований авторами SWOWEN-2018. Це дозволить більш тісно інтегрувати дані, отримані різними дослідниками, і потенційно дозволить виявити паралельні асоціації, асоціативні кластери, що перетинаються між мовами за допомогою програмних продуктів для автоматичного перекладу текстів на основі машинного навчання.

Подібні “активні” методи збору асоціативної інформації мають свої недоліки. Проблеми, пов'язані із розгортанням подібних опитів, як правило, можна поділити на дві категорії: (1) недостовірність даних, отриманих від ненадійних респондентів, (2) вплив обставин експерименту на реакції респондентів. У теперішньому соціокультурному кліматі мережі Інтернет, що нерідко характеризується такими словами, як “токсичний”, кожен достатньо великий експеримент приверне увагу потенційно широкої спільноти; у тому числі тих людей, що візьмуть участь у дослідженні з іронічною, або за відсутності інших причин, гумористичною метою.

Феномен бригадування в Інтернеті застосовується до голосувань, обговорень чутливих тем тощо.

Асоціативний експеримент у вигляді онлайн-опитування потенційно може зазнати подібної небажаної уваги, і це потребуватиме заходів з метою виявлення та виключення аномалій із відповідних корпусів. До першої групи також відносяться проблеми, що пов'язані із явищем спаму та контенту недоречного характеру. Частина цих проблем може бути вирішена за допомогою інструментів на основі машинного навчання на кшталт запропонованого студентами університету Конкордія (Shamshiri та ін., 2020).

Проте саме друга категорія очікуваних проблем має більший потенціал зіпсувати дані, що були отримані повторюваним асоціативним експериментом на основі активних методів збору асоціативної інформації. Залежно від теми та різноманіття запропонованих слів-стимулів, респонденти можуть бути ненавмисно заохочені справляти реакції на ті, що, на їх думку, будуть краще відповідати обставинам наукового дослідження.

Майже неможливо якісно виміряти, наскільки обставини експерименту впливають на результати експерименту. Будь-яке критичне дослідження результатів повторюваного асоціативного експерименту у разі суспільно-політичного або цивільно-правового контексту має звернути увагу на ті обставини, погляди, переконання або амбіції авторів дослідження, що могли б просочитися до респондентів.

Пасивні методи збору асоціативної інформації шляхом асоціативного експерименту не мають цих недоліків, бо модельні респонденти (автори текстів, що потрапили в навчальний корпус) не знають, що беруть участь у асоціативному експерименті. Великі мовні моделі показали свою здатність формулювати великі наукові тексти, підтримувати розмову, знаходити семантичні та соціокультурні зв'язки між словами-стимулами, поняттями тощо (Thunström, Steingrimsson 2022). Головним обмежуючим фактором залишається розмір моделі, вартість ресурсів та часу, необхідних для

навчання цих моделей. Такі організації, як БФ “Камінний хрест” в Україні та закордоном будуть продовжувати свої дослідження в цій галузі, тренувати нові більші моделі, а вартість обчислень буде знижатися.

Це дозволить дослідникам отримати доступ до більш повного та універсального відображення захоплених під час навчання даних, у тому числі мовної свідомості носіїв мови – авторів текстів, що відносяться до навчальної вибірки. Варто зазначити, що великі мовні моделі тренуються з метою абстрактного розуміння, а не виконання окремих спеціалізованих задач.

Мовна модель, що буде натренована виключно з метою проведення асоціативного експерименту, або подібна модель, отримана шляхом точного налаштування, може запропонувати більш якісні та точні дані. На особливу увагу заслуговують дослідження на базі RETRO — трансформаторів із покращеним пошуком, що можуть користуватися додатковою базою даних на основі існуючих словників та аналогічних експериментів (Borgeaud та ін., 2021). Така модель може використовуватися як фільтр для тренувальної вибірки, у якій має залишитися тільки те, що має відношення до асоціативної інформації.

Також варто зазначити, що додаткових успіхів можна досягти шляхом *prompt engineering* (програмування підказки) у разі, коли обрані нами підказки не є достатньо оптимальними для проведення асоціативного експерименту, у літературі є випадки, коли різними методами дослідники отримували оптимальні підказки не у вигляді зрозумілого тексту, а просторовим зображенням підказки, отриманим у результаті прямого пошуку (Liu та ін., 2021). Для майбутніх досліджень у галузі варто дослідити можливість пошуку оптимальної підказки для проведення пасивного повторюваного асоціативного експерименту.

Мова свідомість має властивість видозмінюватися так само, як і соціокультурні обставини під впливом глобалістичних процесів, і ніде це не

можна спостерігати простіше, ніж в корпусах текстів із мережі Інтернет, де носії мови користуються нею в природних, а не штучних умовах; це дозволяє нам розглянути динаміку змін у мовній свідомості колективів людей протягом часу. На жаль, на даний момент спільнота дослідників не має інструментів для ефективною візуалізації та демонстрації таких даних, і, можливо, ця проблема зацікавить майбутніх дослідників, адже актуальну інформацію, отриману природним шляхом, у контексті дослідження мови складно недооцінити.

Висновок до розділу 3

У нашому дослідженні ми зробили не один, а два кроки у напрямку укладання сучасних, гнучких та прозорих асоціативних словників на базі асоціативного експерименту. Замість того, щоб вирішувати проблеми, пов'язані із активними методами збору асоціативної інформації, ми поставили пасивний експеримент за участі шести багатомовних та українськомовних великих мовних моделей.

Ми пропонуємо перейти від розуміння та інтерпретації результатів у моделі респондента до моделі тексту/корпусу, де респондент може моделюватися через композицію текстів тих авторів, що відповідають критеріям окремого дослідження; цей метод дозволяє скористатися останніми успіхами в галузі комп'ютерної лінгвістики та машинного навчання і розглянути у процесі дослідження набагато більше даних; як показала практика в галузі машинного навчання останніх років, кількість даних часто є головним фактором точності та якості отриманих результатів.

Модельний респондент у моделі пасивного добутку асоціативної інформації не може знати, що бере участь в експерименті, а отже, умови експерименту не можуть вплинути на його реакцію. Великі мовні моделі, як правило, не тренуються виконувати одну певну задачу, а навчаються користуватися мовою так само, як нею користуються носії мови – автори

текстів із навчального корпусу; це означає, що можливості дослідника не обмежені параметрами окремого експерименту, дослідник може ставити більш складні запитання шляхом більш складних підказок та далі експлуатувати модель мовної свідомості, отриманої шляхом пасивного збору асоціативних даних.

Надалі найбільшим обмежуючим фактором залишається розмір мовної моделі та вартість її тренування, можливості програмних продуктів для агрегації, аналізу та візуалізації асоціативної інформації у корисній для дослідника формі.

Як пасивні, так і активні методи добутку асоціативної інформації заслуговують на увагу майбутніх дослідників, проте, на нашу думку, більший прогрес найближчим часом буде пов'язаний із застосуванням великих мовних моделей та модельного респондента. Це допоможе нам укладати асоціативні словники, що будуть більш актуально та точно відображати особливості мовної свідомості реальних носіїв мови—авторів текстів, що потрапили до навчальної вибірки в умовах дослідження мовної свідомості.

ВИСНОВКИ

Необхідність виявлення спільних та відмінних рис у представників певних народів проявляється через потребу в міжкультурній комунікації. Дослідження мовної свідомості, а також оцінка та визначення актуальності певних понять у ній, набула особливого значення в українській лінгвістиці і дотичних галузях.

Під час зіставного аналізу ми дійшли висновків, що англійська й українська мовні свідомості формуються через історичні та культурні події, підкорюються впливу багатьох факторів – від подій, що відбувалися під час проведення експерименту, до цінностей, що передаються від покоління до покоління.

Обрані асоціативні словники було проаналізовано методом асоціативного гештальту, який використовується для отримання даних про структуру та наповнення асоціативних полів слів-стимулів. Зіставний аналіз показав спільне і відмінне у складі кожного досліджуваного асоціативного поля. За допомогою відсоткових показників обсягів зон гештальту було відображено типову для національної культури модель носія певної мови та особливості представників досліджуваних етносів. Використаний метод ділення асоціацій за вербальним зв'язком також допоміг встановити особливості світоглядних цінностей носіїв мови.

У цьому дослідженні ми користувалися мовою програмування Python, програмною бібліотекою HuggingFace, середовищем Google Colab та хмарними віртуальними машинами із відеокартами NVIDIA A5000, 3090, A100 тощо. Ці програмні продукти дуже корисні для аналізу отриманих результатів, але погано адаптовані для дослідників, що не мають досвіду роботи із програмними бібліотеками із галузі машинного навчання. Ця обставина значно обмежує потенціал до використання великих мовних моделей у мовних студіях, комп'ютерній лінгвістиці тощо. Відсутність

єдиного формату для обробки та обміну асоціативною інформацією й далі буде обмежувати обсяг даних, доступний для дослідника та його заходів.

Головним завданням має бути спроба виключити із поля зору домінантні, паразитичні дискурси, що інваріантним чином впливають на асоціативність виучуваних понять. Таким чином, ми зможемо звернути увагу на ті дискурси, і ті дискурс-формуючі чинники, що не є частиною "паразитичної більшості" та моментальних, не принципових реакцій. Також особливої уваги потребує вивчення та більш ретельна критика існуючої методології щодо обробки та інтерпретації асоціативних відповідей у рамках цих досліджень, та доцільності існуючих підходів як таких.

Озброївшись новим технологічним інструментом, ми можемо запропонувати якісно нову, кількісно вимірювальну методологію вивчення асоціативних відношень тим самим адресувати недоліки існуючих словників, та укласти словники із більш повною картиною мовної свідомості обраного регіону, часового інтервалу тощо.

RESUME

Lytvyn A. O. Associative dictionaries in Ukrainian and American linguistic consciousness.

Qualification work of the applicant of higher education degree "Master", specialty 035 Філологія Germanic philology and translation, first – English. – Kyiv National Linguistic University, Kyiv, 2022.

The **relevance of the study** is due to the possibility of achieving an objective reflection of a cross-section of human consciousness. The problem of cognition of language consciousness, although popular in modern research, still directly depends on its vector and means. Therefore, it is time to search for modern approaches to the comparative study of the language consciousness of representatives of different ethnic groups on the basis of improving the ways of creating associative dictionaries.

The object of the study is the associative dictionaries of Ukrainian and English, as well as the results of the associative experiment as a reflection of language consciousness.

The subject of the study is the methods of research of linguistic consciousness.

The aim of the study is to compare fragments of the linguistic consciousness of Ukrainians and Americans on the basis of the compiled associative dictionaries.

Tasks subordinate to this goal:

- 1) to outline the key concepts and research methods in the problem of language consciousness formation;
- 2) to compare the language consciousness of Ukrainians and Americans based on the materials of existing associative dictionaries;
- 3) to characterize the shortcomings of existing methods of conducting an associative experiment;
- 4) to propose new possible solutions for compiling associative dictionaries.

Research methods: general scientific and special linguistic in combination. The search method was used to select existing associative thesauri with their further analysis and interpretation. Descriptive method in conjunction with classification and systematization techniques to study the basic concepts of the theory of language consciousness. Analysis was used for a detailed comprehensive study of the issues of language consciousness and identification of "weaknesses" and synthesis for the study of language consciousness of native speakers of Ukrainian and English, studying the possibilities of using existing technological solutions to create larger associative samples. Methods of induction and deduction - to formulate conclusions from the results of the experiment.

The obtained results were analyzed using comparative, structural methods, associative Gestalt method and statistical analysis.

The material of the study is the associative dictionaries "Slavic Associative Dictionary" by N.V. Ufimtsev, G.A. Cherkasova, Y.N. Karaulov, E.F. Tarasova and "English Small World of Words" (SWOW-EN), as well as the results of associative experiments "Associative field of the concept of war in the minds of Ukrainian youth" by K.R. Bliznyuk, Skidchenko R.O., "Associative fields of socio-political vocabulary in the linguistic picture of the world of Ukrainians (computer processing of the results of a psycholinguistic experiment)" by Zagorodnya O.F.

The scientific novelty of the research is due to the use of the latest language models for the study of language consciousness in the absence and direct participation of a native speaker. This will help to learn much more about the phenomenon, including semantic and interdiscursive meaning, to pay detailed attention to the list of more marginal associative relations.

The practical significance of the work lies in the fact that its results can be used in the courses of general linguistics, lexicology, in particular lexicography,

stylistics, linguoculturology, sociolinguistics, psycholinguistics, ethnolinguistics, etc.

To study the differences and similarities in language consciousness of Americans and Ukrainians were chosen such stimuli: FAMILY, LOVE, WAR, HOMELAND, LIVE.

The need to identify common and distinctive features in representatives of certain nations is manifested through the need for intercultural communication. During the comparative analysis we came to the conclusion that American and Ukrainian linguistic consciousnesses are formed through historical and cultural events, are subject to the influence of many factors - from the events that took place during the experiment to the values passed down from generation to generation.

The selected associative dictionaries were analyzed with the associative gestalt method, which is used to obtain data on the structure and content of the associative fields of stimulus words. The comparative analysis showed the common and different in the composition of each studied associative field. With the help of percentage indicators of the gestalt zones, the typical model of a native speaker of a certain language and the peculiarities of the representatives of the studied ethnic groups were reflected. The used method of dividing associations by verbal connection also helped to establish the peculiarities of the worldview values of native speakers.

Comparative psycholinguistic analysis on the basis of associative dictionaries helps researchers to clearly understand the peculiarities of the language consciousness of Ukrainian and English-speaking participants of the experiments during the associative experiment.

The difference between the language consciousnesses of Americans and Ukrainians can be traced in many aspects. Thanks to the analysis of the core of the selected stimulus words, we note the narrow-context type of American culture due to the dominance of semantic relations. The typical answers of Ukrainian-speaking

respondents are noticeably different - the predominance of emotional and evaluative reactions.

The classical methodology of conducting an association experiment can correct the factor of variability of language consciousness only in the case of conducting the experiment over a long period of time, measured in years.

Instead, large language models are trained based on data obtained over decades, proportionally more of which has been obtained in recent years, giving priority to current trends in linguistic consciousness as it is depicted on the Internet and in the contemporary literature.

We propose to move from understanding and interpreting the results in the respondent model to the text/corpus model, where the respondent can be modeled through the composition of texts of those authors who meet the criteria of a particular study; this method allows to take advantage of recent advances in computational linguistics and machine learning and to consider much more data in the research process.

In this study, we used Python programming language, HuggingFace software library, Google Colab environment and cloud virtual machines with NVIDIA A5000, 3090, A100, etc. These software products are very useful for analyzing the results, but poorly adapted for researchers who do not have experience with software libraries in the field of machine learning.

This study proposes new methods on how to use the language models to analyze language consciousness.

Key words: association, associative field, associative thesaurus, gestalt, language consciousness.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Абрамов, В. П. (2001). Теория ассоциативного поля. *Лексикология, фразеология и лексикография русского языка*. Москва: Московский государственный университет
- Ажнюк Б. М. (1999). *Мовна єдність нації: діаспора й Україна*. Київ: Рідна мова.
- Баудер А. Я. (1982). *Части речи – структурно-семантические классы в современном русском языке*. Таллінн: Валгус.
- Безрукова, А. В. (1985). Семантика и функционирование глаголов, выражающих эмоциональное отношение. *Семантика и функционирование английского глагола: межвуз. сб. науч. тр. Горький*.
- Васильев Л. М. (1971). Теория семантических полей. *Вопросы языкознания*. Москва: Наука. 5, 105-113.
- Волковинская Н. А. (2022). Корреляция семантических отношений в семантическом и ассоциативном полях (на материале английского языка). *Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*. 2, 67-72.
- Горошко Е. И. (2001). *Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента*. Харьков: Ин-т языкознания РАН.
- Гребінник, Л.В., Буленок, С.М., Коваленко, Л.В. (2020). Динаміка трансформації мовного образу України у німецькій мовній свідомості. *Мова і культура*. 22, 246-251.
- Денисевич О. В. (2011). Вільний асоціативний експеримент як засіб дослідження особливостей формування мовної картини світу. *Психолінгвістика*. 7, 92-97.
- Ейгер, Г. В. (1990). *Механизмы контроля языковой правильности высказывания*. Харьков: Основы.
- Загородня О. Ф. (2018). *Асоціативні поля суспільно-політичної лексики в мовній картині світу українців (комп'ютерне опрацювання результатів*

психолінгвістичного експерименту). (Дисертація кандидата філологічних наук) Житомирський держ. ун-т імені Івана Франка. Національний педагог. ун-т імені М. П. Драгоманова, Київ.

Загородня, О. Ф. (2018). Система опрацювання результатів асоціативних експериментів "Stimulus". *Українська мова*. 2, 115-130

Загородня, О. Ф. (2019). Динаміка семантичної структури стимулу "президент" (на матеріалі асоціативних експериментів). У *Стратегія розвитку України: фінансово-економічний та гуманітарний аспекти: матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції*. (с. 513–516). Київ: Інформаційно-аналітичне агентство.

Іванюк, Г. І., Горошко, О. І., Мельник, І. С. (2020). Психосемантичний зміст поняття "педагог" у мовній свідомості студентів педагогічних спеціальностей. *Psycholinguistics*. 28, 59-82.

Калмикова, Л.О. (2016). Формування у дітей старшого дошкільного віку мовленнєвої діяльності: діагностично-розвивальний комплекс: навч.-метод. посіб. Київ: Слово.

Кочерган, М. П. (1980). *Слово і контекст (Лексична сполучуваність і значення слова)*. Львів : Вища школа.

Куранова, С. І. (2012). *Основи психолінгвістики*. Київ: Академія.

Леонтьев, А. А. (1993). Языковое сознание и образ мира. *Язык и сознание: парадоксальная рациональность*. Москва: Ин-т языкознания РАН.

Лосев А. Ф. (1998). Основной принцип мышления и вытекающие из него логические законы мышления. *Вопросы философии*. 4, 189.

Лисиченко, Л. А. (1997). *Лексико-семантична структура української мови*. Харків : ХДПУ.

Мізін, К. І. (2008). Психолінгвістичний експеримент чи соціолінгвістичний моніторинг? Епістемологічні пошуки аксіологічної фразеології. *Мовознавство*. 1, 67-79

Неклесова, В. Ю. (2020). *Зворотній онімний асоціативний словник (на матеріалі вільного асоціативного онімного експерименту з іспаномовними респондентами)*. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова.

Нестерчук, О. Г. (2020). Асоціативний словник особових власних імен. *Dynamics of the development of world science: Abstracts of VI International Scientific and Practical Conference*. Vancouver, Canada. 6, 829–837.

Селігей, П. (2012). *Мовна свідомість. Структура, типологія, виховання*. Київ: Києво-Могилянська академія.

Терехова, Д.І. (2000а) *Особливості сприйняття лексичної семантики слів (психолінгвістичний аспект): монографія*. Київ: Київський держ. лінгв. ун-т, 244 с.)

Терехова, Д. І. (2000б). Типологія вербальних асоціацій у вільному асоціативному експерименті. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (Мовознавство)*. 26, 236–246.

Терехова, Д.І. (2018) Психолінгвістичний аналіз асоціативного поля стимулу ЦІННІСТЬ (динамічний аспект). *Вісник Київського національного університету. Серія: Філологія*. 21, 147-152.

Уфимцева, Н. В. (2014). Ассоциативный словарь как модель языковой картины мира. *Вестник Иркутского государственного технического университета*. 9, 340-347.

Aitchison, J. (2003). *Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon*. John Wiley & Sons, Inc.

Bally, C. (1955). *Linguistique générale et linguistique française* (Вентцель Е.В., Т.В. Пер.) Москва : Издательство иностранной литературы (Оригінал опубліковано 1950 р.)

Borgeaud, S., Mensch, A., Hoffmann, J., Cai, T., Rutherford, E., Millican, K., Driessche, G. V., Lespiau, J., Damoc, B., Clark, A., Casas, D. D., Guy, A., Menick, J., Ring, R., Hennigan, T., Huang, S., Maggiore, L., Jones, C., Cassirer,

A., Sifre, L. (2021). *Improving language models by retrieving from trillions of tokens*. Retrieved from [arXiv:2112.04426](https://arxiv.org/abs/2112.04426)

Bloch, Bernard; & Trager, George L. (1942). *Outline of linguistic analysis*. *Special publications of the Linguistic Society of America*. Baltimore: Linguistic Society of America. Oriental Books Reprint Corporation.

BLOOM. (б. д.). BigScience Research Workshop. <https://bigscience.huggingface.co/blog/bloom>

Brown, T. B., Mann, B., Ryder, N., Subbiah, M., Kaplan, J., Dhariwal, P., Neelakantan, A., Shyam, P., Sastry, G., Askell, A., Agarwal, S., Krueger, G., Henighan, T., Child, R., Ramesh, A., Ziegler, D. M., Wu, J., Winter, C., Hesse, C., . . . Amodei, D. (2020). *Language Models are Few-Shot Learners*. Retrieved from <https://doi.org/10.48550/arXiv.2005.14165>

Chomsky, N. (2006). *Language and Mind*. *Third edition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Combs, A. (1996) *Consciousness: Chaotic and strangely attractive*. London and Singapore: World Scientific.

Conneau, A., Khandelwal, K., Goyal, N., Chaudhary, V., Wenzek, G., Guzmán, F., Grave, E., Ott, M., Zettlemoyer, L., & Stoyanov, V. (2019). *Unsupervised Cross-lingual Representation Learning at Scale*. Retrieved from [arXiv:1911.02116v2](https://arxiv.org/abs/1911.02116v2)

Contributors to Wikimedia projects. (2017). *Vote brigading - Wikipedia*. Wikipedia, the free encyclopedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Vote_brigading

Coulthard, M., Knowles, M., Moon, R., Deignan, A. (2000) *Lexis (2nd edition)*. Birmingham: The Centre for English Language Studies, The University of Birmingham.

Deese J. (1962). On the structure of associative meaning. *Psychological Review*, 69(3), 161–175.

Devlin, J., Ming-Wei Chang, Lee, K., Toutanova, K. (2018). *BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers for Language Understanding*. Retrieved from [arXiv:1810.04805](https://arxiv.org/abs/1810.04805)

Gerard, C. (2010). The Individual and His Language: Idiolect, Idiosemy, Style. *Philologie Im Netz*.

Goyal, N., Du, J., Ott, M., Anantharaman, G., & Conneau, A. (2021). *Larger-Scale Transformers for Multilingual Masked Language Modeling*. Retrieved from <https://doi.org/10.48550/arXiv.2105.00572>

Hume, D.(1739). *A Treatise of Human Nature*. Oxford: Clarendon Press.

James, W. (1890). *The Principles of Psychology*. Henry Holt and Company.

Kent, G. H., Rosanoff, A. J. (1910). A Study of Association in Insanity. *American Journal of Insanity*. 67, 37-96.

Liu, P., Yuan, W., Fu, J., Jiang, Z., Hayashi, H., & Neubig, G. (2021). *Pre-train, Prompt, and Predict: A Systematic Survey of Prompting Methods in Natural Language Processing*. Retrieved from [arXiv:2107.13586](https://arxiv.org/abs/2107.13586)

Liu, X., Zheng, Y., Du, Z., Ding, M., Qian, Y., Yang, Z., & Tang, J. (2021). GPT Understands, Too. Retrieved from [arXiv:2103.10385](https://arxiv.org/abs/2103.10385)

Locke, J. (1698). *The Works, vol. 1 An Essay concerning Human Understanding Part I*. Rivington.

Meara P. (1983). Word associations in a foreign language: A report on the Birkbeck Vocabulary Project. *Nottingham Linguistic Circular*. 11, 28-38.

Mikolov, T., Chen, K., Corrado, G., Dean, J. (2013). *Efficient Estimation of Word Representations in Vector Space*. Retrieved from [arXiv:1301.3781](https://arxiv.org/abs/1301.3781)

Milberg W. , Blumstein S. (1981). Lexical decision and aphasia: Evidence for semantic processing. *Brain and language*. 14, 371-385.

Minixhofer, B., Paischer, F., & Rekabsaz, N. (2021). *WECHSEL: Effective initialization of subword embeddings for cross-lingual transfer of monolingual language models*. Retrieved from [arXiv:2112.06598](https://arxiv.org/abs/2112.06598)

Saussure Ferdinand de. (1998). *Cours de linguistique générale*. (Корнійчук А., Тищенко К., Пер.) Київ: Основи (Оригінал опубліковано 1916 р.)

Shamshiri, M. A. (2020). *Spam-Detector: Developing a Python-based spam detector using the Naive Bayes approach*. GitHub. <https://github.com/mashamshiri/Spam-Detector>

Thunström A. O., Steingrímsson S. Gpt Generative Pretrained Transformer. (2022). *Can GPT-3 write an academic paper on itself, with minimal human input?* Retrieved from <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-03701250/document>

Thumb A., Marbe K. (1901). *Experimentelle Untersuchungen über die psychologischen Grundlagen der sprachlichen Analogiebildung*. Leipzig: W. Engelmann.

Trier, J. (1931). *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*. Heidelberg, Germany: Winter.

Tylor, E.B. (1971). *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom*. London: John Murray.

Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N., Uszkoreit, J., Jones, L., Gomez, A. N., Kaiser, L., Polosukhin I. (2017). *Attention Is All You Need*. Retrieved from [arXiv:1706.03762](https://arxiv.org/abs/1706.03762)

СПИСОК ДОВІДКОВИХ ДЖЕРЕЛ

- Ахманова, О. С. (1966). *Словарь лингвистических терминов*. Москва: Сов. энциклопедия.
- Бутенко, Н. П. (1979). *Словник асоціативних норм української мови*. Львів: Вид-во при Львів. ун-ті „Вища школа”.
- Бутенко, Н. П. (1989). *Словник асоціативних означень іменників в українській мові*. Львів: Вид-во при Львів. ун-ті „Вища школа”.
- Караулов, Ю. Н., Черкасова, Г. А., Уфимцева, Н. В., Сорокин, Ю. А., Тарасов, Е. Ф. (2002). *Русский ассоциативный словарь. В 2 т. – Т. 1. От стимула к реакции. Т. 2. От реакции к стимулу*. Москва: Астрель.
- Леонтьев, А. А. (1977). *Словарь ассоциативных норм русского языка*. Москва: Издательство Московского университета.
- Мартінек, С. В. (2007). *Український асоціативний словник. В 2 т. – Т. 1: Від стимулу до реакції. Т. 2: Від реакції до стимулу*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка
- Мартінек, С. В., & Мітьков В. С. (2021). *Український асоціативний словник. Від стимулу до реакції. Т. IV. Від реакції до стимулу*. Львів : ПАІС
- Kiss, G., & Armstrong, C. (Eds.) (1972). *The Edinburg Associative Thesaurus*. Edinburg.
- Lynott, D., & Connell, L. (2013). Modality exclusivity norms for 400 nouns: The relationship between perceptual experience and surface word form. *Behavior Research Methods*. 45, 516–526
- McRae, K., Cree, G. S., Seidenberg, M. S., & McNorgan, C. (2005). Semantic feature production norms for a large set of living and nonliving things. *Behavior Research Methods*. 37, 547–559.
- Nelson, D.L., McEvoy, C.L., Schreiber T.A.(2004) *The University of South Florida word association, rhyme, and word fragment norms*. University of South Florida.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

Близнюк, К. Р., Скідченко, Р. О. (2022). Асоціативне поле концепту війна у свідомості української молоді. *Закарпатські філологічні студії*. 23, 18-23.

Недашківська, Т., Кушмар, Л., (2017) Associative Way from Perception to Understanding: Associative Field vs Lexical-Semantic Field. *Journal of Modern Education Review*. 1, 44-50

Уфимцева, Н. В., Черкасова, Г. А., Караулов, Ю. Н., Тарасов, Е. Ф. (2004). *Славянский ассоциативный словарь*. Москва.

De Deyne, S., Navarro, D. J., Perfors, A., Brysbaert, M., & Storms, G. (2018). *The “Small World of Words” English word association norms for over 12,000 cue words*. SWOW-EN2018: Processed. <https://smallworldofwords.org/en/project/research>